

ÚJABB FRANCIA FORRÁSOK A SZENTGOTTHÁRDI CSATÁRÓL¹

New French sources on the Battle of Szentgotthárd

The nearing anniversary of the military events in Hungary in the year 1664, including the Battle of Szentgotthárd, has drawn the attention to the Hungarian and international sources of these events again.

Louis XIV promised to send a French auxiliary army to Hungary upon the request of Emperor Leopold I's envoy Count and Lieutenant General Peter Strozzi on 12 January 1664. The French king, as an active member of the League of the Rhine and as the Count of Alsace, sent a 6,000-strong French army and several volunteering young noblemen to help the emperor. The commander of the French auxiliary army was Count Jean de Coligny-Saligny.

There are many similarities between the two sources published in the section *Source Publications*. First, both texts contain the accounts of French participants of the campaign in Hungary, and second, the unidentified authors of both texts might have arrived in Hungary together with the Italian troops, that is with the French cavalry; and they might have reached the French infantry gathering in the main army under Montecucoli's high command at Szentgotthárd. Their reports summarize mainly the events after this date. It was probably for the authors' anonymity that the texts hitherto escaped the attention of scholars and explorations. The first manuscript can be found in a bound collection of manuscripts in the collection of Bibliothèque de l' Arsenal, an institute affiliated to Bibliothèque Nationale de France. The other, more extensive source is kept in the ground forces archive of Service Historique de la Défense in the fortress of Vincennes near Paris.

Tóth Ferenc, DsC, tudományos főmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, kutatási területe a XVII–XVIII. század had- és diplomáciatörténete, szerző: Saint Gotthard 1664 – Une bataille européenne (Paris, 2007), Un diplomate militaire à la fin de l'ancien régime. François de Tott 1733–1793 (Paris, 2011). E-mail: toth.ferenc@btk.mta.hu

Keywords: Battle of Szentgotthárd, Louis XIV, French auxiliary armies, Jean de Coligny-Saligny, La Feuillade, Raimondo Montecucoli

Az 1664. évi magyarországi hadiesemények – köztük a szentgotthárdi csata – közelgő évfordulója ismét ráirányította a figyelmet azok hazai és külhoni forrásaira. A közelmúltban elsősorban R. Várkonyi Ágnes összefoglaló jellegű műveit és átfogó tanulmányait,² Etényi Nóra sajtó- és kommunikációtörténet szempontjából jelentős monográfiáját,³ Pálffy Géza Zrínyi Miklós fővezéri címére⁴ és Négyesi Lajos csataterkutatásra irányuló kutatási

¹ Jelen írásom elkészítéséhez nagy mértékben hozzájárultak az MTA Lendület programja, a Klebelsberg-ösztöndíj és a Collegium Hungaricum ösztöndíjprogram keretében Párizsban és Bécsben végzett kutatásaim. A támogatásért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az adományozó szervezeteknek.

² R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.; R. Várkonyi Ágnes: Europica varietas – Hungarica varietas. Tanulmányok. Budapest, 1994.; R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010.

³ G. Etényi 2003.; *Uő*: Reprezentáció Regensburgban 1664-ben. In: Baráth Magdolna, Molnár Antal (szerk.): A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Budapest–Győr (Magyar Országos Levéltár), 2012. 133–148. o.

⁴ Pálffy Géza: Zrínyi Miklós nagy napja. A vati hadimustra 1663. szeptember 17-én. A Marcal menti hadimustra 350. évfordulójának emlékére. Pápa, 2013.

eredményeit⁵ szeretném kiemelni. Hasonlóan mérföldkő jelentőségűnek nevezhető az a többéves interdiszciplináris kutatások eredményeként létrejött kötet, amely meggyőzően és tudományos alapossággal foglalja össze Zrínyi-Újvár történetét.⁶ A külhoni szakirodalom elsősorban a forrásközlés terén hozott jelentős eredményeket, amelyek közül itt első sorban az 1664-es hadjárat egyik fontos szemtanúja, Le Maistre abbé British Library-ben található részletes útleírásának kritikai kiadását kell megemlíteni.⁷ Ez utóbbi kiadvány témájához kapcsolódó két kisebb forrást is sikerült találnom az elmúlt évek során két fontos francia közgyűjteményben – a francia központi hadilevéltárban (Service Historique de la Défense, Vincennes) és a francia nemzeti könyvtárban (Bibliothèque Nationale de France, Párizs) – amelyeket itt szeretnék magyar fordításban közölni.

A francia segélyhad Magyarországra való küldését I. Lipót császár követe, Peter Strozzi gróf altábornagy kérésére ígérte meg XIV. Lajos 1664. január 12-én. A francia király, mint a Rajnai Szövetség aktív tagja – Elzász grófjaként – 6000 fős francia haderőt, valamint számos önkéntes nemesifjút küldött a császár megsegítésére. A francia segélyhaderő parancsnoka Jean de Coligny-Saligny gróf volt. Családja a hugenotta háborúkból ismert Coligny admirálistól származott. Jean de Coligny-Saligny, akit röviden csak Coligny grófként emlegetnek a források, 1617-ben született a család Saligny kastélyában. Tanulmányai után apja Richelieu bíboros apródjaként az udvari karrier felé irányította, ahol hamarosan az Alexandre Dumas által elhíresedett királyi muskétások soraiba lépett. A harmincéves háború végén Condé herceg szolgálatába állt, és részt vett a híres lens-i csatában is (1648. augusztus 26.). A Fronde alatt és azt követően Condé kíséretében tartózkodott, és csak 1659-ben tért vissza a herceggel Franciaországba. XIV. Lajos megkülönböztetett kegyei-vel igyekezett leválasztani a lázadó szellemű Condé herceg társaságáról. Ezért bízta meg az 1664-es magyarországi hadjárat francia segélycsapatainak parancsnokságával is. 1670 után betegsége miatt visszavonult, és Motte-Saint-Jean-i kastélyában hunyt el 1683. április 16-án.⁸ Visszaemlékezéseiben részletesen beszámolt a magyarországi hadjárat eseményeiről is.

Az általam vizsgált két forrás között számos hasonlóság fedezhető fel, amelyek miatt úgy döntöttem, hogy érdemes azokat együtt közölni. Egyrészt mindkét szöveg a magyarországi hadjárat francia résztvevőinek elbeszélését tartalmazza, másrészt pedig mindkét jelentés ismeretlen szerzője az itáliai csapatokkal – vagyis a francia lovassággal együtt – érkezhetett Magyarországra, és Szentgotthárdnál érthették el a Montecuccoli főparancsnoksága alatt gyülekező főszeregben található francia gyalogságot. A jelentésük szövege főleg az ezt követő eseményeket foglalja össze. Valószínűleg éppen az anonimitásuk miatt kerültek el ezidáig a kutatók figyelmét és a tudományos feldolgozást. Az első kézirat a Bibliothèque Nationale de France-hoz tartozó Bibliothèque de l’Arsenal kéziratárában lévő egybekötött kéziratgyűjteményhez tartozik.⁹ A másik, terjedelmesebb forrásunk a

⁵ Négyesi 1998. 40–57. o.; *Uő*: Válasz Dénes Józsefnek, avagy hitelesek-e a veduták? *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1998. 4. sz. 77–81. o.

⁶ Hausner Gábor – Padányi József (szerk.): *Zrínyi-Újvár emlékezete*. Budapest, 2012.

⁷ *Le Maistre* 2003. A szöveg magyar vonatkozásaira először Kosáry Domokos hívta fel a figyelmet: *Kosáry* 1946. (Magyarul megjelent Tóth Réka fordításában a *Zrínyi-Dolgozatok* VI. kötetében. Budapest, 1989. Szerk. Kovács Sándor Iván. 1–75. o.)

⁸ Coligny gróf életrajzához lásd: *Mémoires du comte Coligny-Saligny* 1841. I–XXXIII. o.

⁹ Bibliothèque de l’Arsenal, série MS 5426 Recueil de pièces manuscrites tome XVII pp. 395–400. Relation de la défaite des Turcs, au passage de la rivière de Raab. Du camp de St. Godart, le 4 Aoust 1664.

Párizs melletti Vincennes-i erődben elhelyezett Service Historique de la Défense (Francia Hadtörténeti Levéltár) szárazföldi haderőre vonatkozó archívumában található.¹⁰ A források magyarra fordított változataihoz fűzött magyarázataimat és megjegyzéseimet először külön-külön igyekszem kifejteni, majd az összegzésben szeretnék kitérni azok jellegzetességeire és hasonlóságaira.

A Bibliothèque de l’Arsenal kéziratárában található *Relation de la défaite des Turcs, au passage de la rivière de Raab. Du camp de St. Godart, le 4 Aoust 1664. (Jelentés a török sereg vereségéről a Rábán való átkelés során. Kelt a szentgotthárdi táborban 1664. augusztus 4-én)* című szöveg két részből áll: egy 1664. augusztus 4-i jelentésből és egy két nappal későbbi kiegészítésből. A jelentés az események elbeszélését július 28-án kezdi, amikor is a La Feuillade gróf¹¹ vezette francia gyalogezredek egyesültek a Montecuccoli parancsnoksága alatt álló császári és birodalmi csapatokkal. Körmendi sikertelen átkelésük után a törökök Csákánynál próbálkoztak meg még egyszer a Rábán való átjutással. A kézirat szerzője itt tévesen a Lapincs folyót említi. A július 31-ről augusztus elsejére virradó kritikus éjszaka eseményeit sem említi, amely során a Rábán átkelő janicsárok elfoglalták a Nagyfaluval szemben elhelyezkedő folyóhurok jól védhető területét. A kézirat szerzője szintén átsiklik a csata kezdetét jelentő délelőtti események – nevezetesen Nagyfalu elfoglalása és a birodalmi csapatok megtámadása – felett. A francia csapatok bevetését és az ezzel járó győzelem dicsőségét a szöveg egyértelműen La Feuillade grófnak tulajdonítja, ami ellentmond Montecuccoli főparancsnok és a francia kontingens vezére, Coligny gróf visszaemlékezéseinek.¹² La Feuillade szerepét még színpadi módon megrendezett belépőnek beillő történettel is megtoldja, amely szerint a gróf XIV. Lajost dicsőítő szöveget is intézett a francia harcosokhoz. A csata döntő mozzanatait szintén La Feuillade hadvezéri érdemeinek és bátorságának tulajdonítja; a csataleírásból szinte logikusan következik a sommás megállapítás: „a franciák és La Feuillade gróf úr mentették meg a Birodalmat.” Az oszmán hadsereg leírása, valamint a nagyvezír kegyetlen és egyben értelmetlen megtorlásai a korban egyre inkább elterjedő keleti despotizmus mítoszát erősítik.¹³ A szerző – aki egyébként magát a Gassion ezred egyik kompániájában szolgáló katonának tartja, és identitását „A”-val jelzi – a jelentés végén külön kihangsúlyozza, hogy a leírtakat szigorúan saját tapasztalatai alapján készítette el.

A következő jelentés részben utal a körmendi összecsapásban részt vett franciák hősiességére. Érdekes, hogy a szöveg az előző jelentés egyes információit megismétli, más tényeket pedig tévesen közöl. Példaképpen hozhatjuk azon állítást, amely szerint a Rába folyó Szentgotthárdnál két ágra szakad (!), ugyanakkor nem említi a Lapincs folyót. A szentgotthárdi csata egyes elemeinek más szemszögből való ábrázolása is arra utalhat, hogy a szöveg más – szintén ismeretlen – szerzőtől származik. Az aláírást szintén egy „A” szignó jelzi, amely valószínűleg a névtelenséget (anonyme, anonymus) jelképezi. Nem tudunk meg sokkal többet a levél címzettjéről sem, bár a megszólítás szerint férjzett

¹⁰ Service Historique de la Défense, série I M 56 II Voyage d’Hongrie en 1664 (sans nom d’auteur).

¹¹ François III d’Aubusson, La Feuillade grófja, majd hercege (1631–1691), XIV. Lajos marsallja.

¹² Tóth 2007. 96–97. o.

¹³ Lásd e témáról: *Lucette Valensi*: Venise et la Sublime Porte. La naissance du despotisme. Paris, 1987. Vö. *Alain Grosrichard*: Structure du sérail, La fiction du despotisme asiatique dans l’Occident classique. Paris, 1979.

nemesasszony lehet, sőt a szöveg alapján az is sejthető, hogy Canaples márki¹⁴ közeli rokonáról vagy jó ismerőséről van szó. A levél végén annak írója részletesen megemlékezik a csatában részt vevő francia önkéntesek hőstetteiről, köztük kiemeli a hősi halált halt legendás fiatal zászlótartót, Charles-Henri Brulart de Sillery-t,¹⁵ aki a szentgotthárdi csata szimbolikus alakjává formálódott.

A forráscsoport utolsó irata 1664. augusztus 6-án keletkezett, és kronológiailag jól illeszkedik a többi jelentéshez. Ugyanakkor a körmendi és szentgotthárd-nagyfalui hadiesemények ismételt említései alapján arra lehet következtetni, hogy – a korábbiakhoz hasonlóan – itt is más szerzőtől átvett szövegről van szó. A zsákmányolt ágyúkról is megemlékezik, külön kihangsúlyozva, hogy a piemonti ezred – vagyis a későbbi neves Carignan-Salières ezred – nem tudott semmilyen győzelmi zsákmányt szerezni. Az ezredet egyébként nem sokkal a magyarországi hadjárat után XIV. Lajos Új-Franciaországba – vagyis a mai Kanada területére – küldte, ahol az ezred katonái letelepedtek és beleolvadtak a gyarmati lakosságba.¹⁶ A szöveg folytatása a harcokban elesett és megsebesült francia nemesek névsorát tartalmazza, és említést tesz a hír Franciaországba küldésének körülményeiről is. A forrásgyűjtemény nagy valószínűséggel a magyarországi hadjáratban részt vevő különböző francia nemesek levélrészleteinek kompilációja, amelyet bizonyos szempontok alapján válogattak össze. Fontos szempont lehetett a kézirat elkészítése során, hogy La Feuillade szerepének túldimenzionálásával és a szentgotthárdi csatában részt vevő francia önkéntes nemesifjak heroizáló ábrázolásával a karrierista La Feuillade gróf egyéni ambícióit és a köréhez tartozó csoportok udvari előmenetelét elősegítsék. A szövegben található királyi hatalomra irányuló utalások, mint például a XIV. Lajos nevében győzelmet arató francia hadsereg elsöprő ereje a későbbi évtizedek francia királyi hatalmi reprezentációját vetítik előre. Itt jegyezném meg, hogy a korában gátlástalan

¹⁴ Alphonse de Créqui (1628–1711), Canaples márkija, François de Créqui francia marsall testvére.

¹⁵ Charles-Henri Brulart de Sillery (1651–1664), Briançon ura, a Turenne ezred zászlótartója volt. Lásd *François-Alexandre Aubert de La Chesnaye des Bois*: Dictionnaire de la noblesse, contenant les généalogies, l'histoire... 3. k. Paris, 1771. 293. o.; *Louis Moréri*: Le grand dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée... 2. k. Paris, 1724. 511. o.; *Anselme de Sainte-Marie – Ange de Sainte-Rosalie*: Histoire de la Maison Royale de France, et des grands officiers de la Couronne. Paris, 1730. 528. o. Nem tévesztendő össze a La Ferté ezred szintén hasonló körülmények között elesett tizenkilenc éves zászlótartójával, Pierre de Rougé, Plessis-Bellière márkijával, akivel egy sorban szerepel a *Gazette de France* 1664. szeptember 5-i csataleírásában: « Si ceux qui sont demeurez en cette belle occasion, ont combattu avec moins de bonne fortune, ils n'ont pas combattu avec moins d'honneur : & l'on ne pourroit leur dénier la place qu'ils ont méritée dans l'histoire, si la renommée nous avoit rendu compte de leurs noms. Mais elle n'a remarqué de personnes considérables, que les comtes de Nassaw, Fugger général de l'artillerie des troupes de l'Empire, & de Trautmansdorf, capitaine des gardes du corps de l'Empereur : & des troupes françaises, outre ceux dont il a esté parlé, le marquis de Mouchy frère de la duchesse de Noailles, le Sieur de Briançon enseigne du régiment colonel de Turenne, qui n'avoit que 14 ans, le marquis du Plessys Bellière, & le Sieur Richard capitaine de cavalerie. » Les particularitez du combat donné entre les troupes impériales, & celles des Turcs, proche la rivière de Râab, en Hongrie : le tout contenu en la lettre d'un officier de l'armée. *Gazette de France*, N° 106/1664. 874–875. o. Vö. *Jean-Baptiste-Pierre-Julien de Courcelles*: Histoire généalogique et héraldique des pairs de France, des grands dignitaires de la Couronne... 11. k. Paris, 1831. 39–40. o.

¹⁶ A szentgotthárdi harcokból kimaradt ezrednek a története a mai kanadai francia nyelvű lakosság eredettörténete fontos részét képezi. Lásd *Benjamin Sulte*: Le Régiment de Carignan. *Mélanges Historiques*, VIII. Montréal, 1922.; *Germain Lesage*: L'arrivée du Régiment de Carignan. *Revue de l'Université d'Ottawa*, 1/XXXV. (1965) 11–34. o.; *Gabriella Massa*: L'histoire du régiment de Carignan : lecture critique des hypothèses interprétatives. In: *Anna Paola Mossetto – Jean-François Plamondon* (szerk.): *Lectures de Québec*. Bologna (Pendragon), 2009. 79–92. o.

karrieristának tartott La Feuillade gróf alakíttatta ki Párizs központjában azt a XIV. Lajos kultuszának szentelt teret (a mai place des Victoires), amelynek középpontjában a király szobra állt, és a különféle győzelmeket nagy méretű érmeiken és domborműveken ábrázolták.¹⁷ A szentgotthárdi győzelem allegóriáját ábrázoló grandiózus érmen – amely ma a Louvre-ban látható – egy török fegyvereket taposó szárnyas angyalfigura található, aki jobb kezében egy harci sisakot, a balban pedig egy olajágot tart.¹⁸

A második forrás (*Voyage d'Hongrie en 1664 – Az 1664. évi magyarországi utazás*) sokkal bővebben fejt ki az eseményeket, és számos érdekes részletet is közöl a magyarországi hadjáratban részt vevő francia segédcsoportok útjáról, a harcokról és az oszmán csapatokról. Az adatokban és információkban gazdag szöveg stílusa választékos, helyenként egyesén irodalmi értékű, mindenképpen figyelemre méltó alkotás. A szerző a forrás elején felvázolja, hogy milyen körülmények között került sor a francia segélycsapatok felállítására és Magyarországra való eljuttatására. A leírás tanúsága szerint a szerző – bár erre konkrétan nem hivatkozik – az Itálián keresztülmenetelő lovassággal érkezett magyar földre. Ez a kontingens részben egy másik katonai feladatot is végrehajtott, amelynek célja francia diplomáciai sérelmekért való elégtétel volt. Az események 1662. augusztus 20-ára vezethetők vissza, amikor is Rómában a pápa korzikai testőrei a francia követ, Créqui herceg¹⁹ kíséretéhez tartozó több személyt megöltek és megsebesítettek. A diplomáciai incidenst végül a katonai jelenlét hatására a – szövegben egyébként pontatlan dátummal említett²⁰ – pisai szerződés simította el, amely egyértelműen XIV. Lajos egyik első külpolitikai sikerének tekinthető.²¹ Az itáliai sereg itineráriuma elég részletesen nyomon követhető a leírásból, de még azt is megtudhatjuk, hogy milyen logisztikai feladatokat kellett megoldani az Itáliából magyar földre vezényelt lovasság megfelelő felszerelése érdekében. A gyülekezőhelyül kijelölt Marburg (ma Maribor Szlovéniában) helyett végül egy muravidéki kis horvát faluban találkoztak a Bissy brigadéros vezette itáliai lovascsoportok a Coligny gróf vezetésével idevonuló gyalogsággal, hogy onnan indulva csatlakozhassanak a Montecuccoli vezette főseréhez, amely ekkorra már a Rábához sietett az ellenség feltartóztatására. A leírás ábrázolja az oszmán hadsereget megelőző akindzsik és tatárok pusztítását a Rábától délre eső területeken: amerre a szem ellátott csak füstöt lehetett látni... E pusztítás demográfiai és történelmi-földrajzi vonatkozásainak vizsgálatával még adós a történettudomány. A fővezér logikusan a stratégiai fontosságú körmendi hidat foglalta el, amely a Szombathelytől délre vezető legfontosabb út átkelője volt. A nevezetes hídról viszonylag részletes leírást is kaphatunk, amely alapján egy fából készült, ágyúkkal is ellátott felvonóhidat képzelhetünk el, amelyet – részben az azt védő franciák elszántsá-

¹⁷ A tér történetéhez lásd: *Claude Mignot – Isabelle Dubois – Alexandre Gady – Hendrik Ziegler* (szerk.): *Place des Victoires : histoire, architecture, société*. Paris (Éditions de la Maison des sciences de l'homme), 2003.

¹⁸ Az érem (*La Victoire de Saint-Gotthard*) készítői Jean Arnoud vagy művésznevén Jean Regnaud (1612–1695) és Pierre Le Nègre (alkotott: 1682–1699) szobrászok voltak. A Musée du Louvre 2007-ben vásárolta meg a műalkotást. Vö. Académie des inscriptions et belles-lettres: *Medailles sur les principaux événements du règne de Louis le Grand, avec des explications historiques*. Par l'Académie Royale des Médailles & des Inscriptions. Imprimerie Royale, Paris, 1702. 78r.

¹⁹ Charles III de Blanchefort-Créquy (1623–1687), Créqui lovagja majd hercege, 1662-ben római nagykövet.

²⁰ A helyes dátum: 1664. február 12.

²¹ *Haffemayer* 2010. 306. o.

gának köszönhetően – sikerült megvédeni a török támadásoktól. De segítséget kaptak a védők az égből is, hiszen a leírás szerint a bőséges eső is megemelte a folyó vízszintjét.

A körmendi csatározás leírása során a szerző nagy hangsúlyt fektet az ellenség harcászati módszereinek és fegyvereinek leírása mellett a harc lélektani ábrázolására. A túlerőben lévő, ünnepi ruhát öltött janicsárok és a „napfényben varázslatosan csillogó” ezüstlemezekkel fedett lovú szpáhik látványa káprázatos volt azon francia hadsereg katonái számára, amely – a szerző megállapítása szerint is – évszázadok óta nem ütközött meg az oszmán hadsereggel. Az állandó tüzelés mellett a törökök a lélektani hadviselés eszközeit is bevetették: a kiáltásuk hangja szinte megbénította a tapasztalatlan katonákat. Névtelen szerzőnk már a körmendi összecsapás alkalmából is kiemeli a harcedzettebb francia katonák magasabb harcértékét – különösen a tapasztalatlanabb német birodalmi segélycsapatok katonáival összehasonlítva –, előrevetítve ezzel a későbbi szentgotthárdi ütközetben játszott fontos szerepüket. Itt estek el az első francia önkéntesek, köztük Saint-Aignan herceg²² fia, akinek emlékére Cotti abbé egy madrigált írt.²³

A szövetséges keresztény csapatok gyülekezését leírva, a kézirat szerzője megemlékezik Robert intendáns logisztikai erőfeszítéseiről, amelyek tábori kórház, valamint a sebesült és lábadozó katonák ellátására alkalmas központok és raktárak felállítására irányultak. E részletnek tűnő információ nagyon fontos, és tükrözi az ún. „hadügyi forradalom” nyugat-európai reformjainak közép-európai hatását is. Ne felejtjük el, hogy XIV. Lajos uralkodása során óriási fejlődés zajlott le a katonák egészségügyi ellátása terén. Valamennyi ezred saját sebészorvossal indult a hadjáratra, és a hadműveletek során – elsősorban spanyol mintára – nagy jelentőséget tulajdonított a katonai kórházaknak. Hadjáratainak előkészítése során a francia hadvezetés a seregeit mindig ellátta tábori kórházakkal, a csapatai háta mögött pedig állandó kórházakat állíttatott fel.²⁴ A szöveg alapján az 1664-es magyarországi hadjárat során – igaz, kisebb méretekben – már megfigyelhető a későbbi nagy háborúk során alkalmazott francia tábori kórházi rendszer. Mivel a csatajelentésekben fontos szerepet játszott a sebesültek felsorolása, a Napkirály már uralkodásának elején elhatározta, hogy a háborúban megsérült és harcképtelenné vált katonái számára nagyméretű kórházat hoz létre. 1670. február 24-én kelt rendeletével megalapította a neves Hôtel des Invalides intézményt, amely számos híres európai katonai kórház – köztük a chelsea-i királyi kórház (Royal Hospital Chelsea) vagy a dublini Kilmainham kórház (Royal Hospital Kilmainham) – példaképévé vált.²⁵ A franciák egészségügyi elővigyázatossága nagyon is indokolt volt. Jól jellemzi a szentgotthárdi csata utáni helyzetet Coligny gróf Montecuccolihoz írt 1664. augusztus 14-i levele, amelyben így jellemezte a csapatai kritikus állapotát: „Megkaptam Méltóságod levelét, amelyben megparancsolja, hogy küldjem el mindazok listáját, akik harc képes állapotban vannak, mire én összehívtam a főtisztjeinket és csapataink ezredeseit, és úgy láttuk, hogy seregeinket a nyomorúság és szükség oly mértékben sújtotta, hogy naponta annyi

²² François de Beauvilliers, Saint-Aignan első hercege (1610–1687), katona és mecénás. A Francia Akadémia tagja.

²³ Bibliothèque de l'Institut de France, série MS Fonds Godefroy 217 Recueil de vers fol. 485. L'ombre du chevalier de St. Agnan tué par les Turcs en Hongrie en juillet 1664 à Mr. le Duc de St. Agnan (son père).

²⁴ Lynn 2010. 67–68. o.

²⁵ Bély 2001. 318. o.

beteg katona esik ágynak, hogy lehetetlenség megmondani, hogy mennyi, mivel minden pillanatban újabbak esnek le a lábukról és tegnap óta több mint kétszázan betegedtek meg a lovasságnál és a gyalogságnál...²⁶

A Rába mentén az oszmán sereget követő francia csapatok azonban nemcsak a modern nyugati hadszervezésre nyújtottak jó példát, hanem arra is, hogy képesek voltak alkalmazkodni a helyi környezethez és az ellenség különleges harcászataiból fakadó kihívásokhoz. A szentgotthárdi csatát megelőző csatározásokban a franciák meglepően gyorsan adaptálták a később elsősorban a magyarok nevéhez fűződő ún. portyázó vagy más néven kisháborús taktikát. A kisháborús taktika (*tactique de la petite guerre*) virágkora kétségtelenül a felvilágosodás századára esett, de a legújabb kutatások eredményeinek tükrében megállapítható, hogy a jelenség és a fogalom – alapvetően más néven – létezett a XVII. században is.²⁷ Jó példát szolgáltatnak e korból Raimondo Montecuccoli és Zrínyi Miklós e témára vonatkozó gondolatai.²⁸ A Foucauld kapitány vezette különítmény küldetésének leírása, a különböző kisháborús harcászatra utaló kifejezések – mint például a „nyelvet fogni” – alapján a szöveg akár egy kuruc portya elbeszélése is lehetett volna.

A leírás szövege igyekszik pontosan ábrázolni a szövetséges csapatok és az oszmánok hadrendjét és a Rába folyó mentén való vonulásait a csatát megelőző napokban. A szövetségesek az ütközetig folyamatosan fenntartották a Montecuccoli által választott hadrendet. Ennek lényege az volt, hogy a tapasztaltabb és harcedzettebb császári és francia csapatok a jobb-, illetve balszárnyon helyezkedtek el, közrevéve a tapasztalatlanabb és csekélyebb harcértékű birodalmi segélycsapatokat. A csatát követően Coligny és Montecuccoli a visszaemlékezéseiben más-más módon értékeli e hadállás jelentőségét. Coligny gróf szemrehányólag ír arról, hogy a franciákat Montecuccoli fel akarta áldozni a saját serege védelmében.²⁹ A neves olasz hadvezér pedig a francia kontingens vezérének akadémikuskodására panaszkodott.³⁰ A hadjárat és a csata egyik későbbi elemzője kiemelte, hogy Montecuccoli szerencsésen jelölte ki a szövetséges csapatok helyzetét, mivel egyrészt a gyengébb csapatokat közrefogták a harcedzettebb franciák és császáriak, másrészt pedig a különféle nemzetek egymás között is versengtek a küzdelemben a nagyobb dicsőségért.³¹ Ez utóbbi versengésre számos utalást találhatunk mindkét szövegiünkben, amelyek elég jól mutatják a franciák nemzeti büszkeségének megnyilvánulásait. Az ellenség táborának leírásánál a francia szerző Párizshoz hasonlítja a török sátrak óriási tömegét, amelynek monumentalitását még inkább fokozta a stílusos elbeszélő az imádkozó törökök retentő kiáltásának felidézésével.

A csata előtti nap eseményeit részletezve a szerző feleleveníti a folyóparton zajló védelmi munkálatokat és a harcok fő helyszínéül szolgáló Rába-folyóhurok felderítését. A forrás információi alapján pontosabban értékelhetjük az 1664. július 31-i eseménye-

²⁶ Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs, Ausztria) Alte Feldakten 1664 – Karton 163 (Türkenkrieg VIII) fol. 713–714. Vö. Tóth Ferenc: Coligny és Montecuccoli Szombathelyen 1664-ben. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 3. sz. 32–35. o.

²⁷ Picaud-Monnerat 2010. 107–131. o.

²⁸ Tóth Ferenc: La petite guerre et la reconquête de la Hongrie au XVIIe siècle : le débat entre Zrínyi et Montecuccoli. *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, N° 85/2009. 175–190. o.

²⁹ Mémoires du comte de Coligny-Saligny 1841. 93–94. o.

³⁰ Mémoires de Montecuculi 1740. 478–479. o.

³¹ Mémoires de Montecuculi 1770. 485. o.

ket. Perjés Géza a szentgotthárdi csata történetét bemutató nagy hatású tanulmányában hosszasan elmélkedett azon a problémán, hogy a keresztény hadvezetés milyen tévesen ismerte fel e folyószakasz átkelésre szolgáló előnyeit, amelyeket a török hadvezetés tökéletesen kihasználta.³² Perjés rámutatott arra is, hogy a folyóhurok előnye elsősorban abban rejlett, hogy a hurokban kialakított hídfőállás a túlpartról támogató tüzéségnek és muskétásoknak köszönhetően kiemelt védetségét. E meglátás olyannyira igaz, hogy egyes XVIII. századi katonai szakkönyvekben éppen a szentgotthárdi csata példáján keresztül tanították a folyón való átkelés e módját.³³ A szövegeünk alapján azonban el kell oszlatni azt a téves meglátást, miszerint a szövetségesek nem vették volna észre ennek lehetőségét. Névtelen francia szerzőnk e téves döntést igyekszik megmagyarázni visszaemlékezéseiben, amikor arra hivatkozik, hogy a keresztény táborban „lőpor és ágyúgolyók hiányában csak négy hitvány üteg volt használható...” Ezek felállítására a folyóhurokban a törökök tizennégy keresztitűzet ontó ütegeivel szemben nyilvánvaló esztelenység lett volna. Így kerültek szembe ezek az ütegek a folyóhuroktól északra az ellenség várt támadásával, ami végeredményben logikus döntésnek tekinthető. Ellentétben több honfitársával, a francia szerző Montecuccoli előkészületeit megfelelőnek tartotta, bár a keresztény sereg védelmét nem kis mértékben az isteni gondviselés által felduzzasztott Rábának tulajdonította. A csata napjára kiadott Sancta Maria Victoria jelszót is ennek jegyében vélte jó előjelnek. A barokk Mária-kultusz egyébként sok szempontból meghatározó elemévé vált az 1664-es törökellenes küzdelmeknek. Ennek legszimbolikusabb példája az a Grazban ma is álló fogadalmi Mária szobor, amelyet a hagyomány szerint a szentgotthárdi csatában zsákmányolt török ágyúkból öntöttek.³⁴

A csata leírása viszonylag rövid, tömör tényeket tartalmaz, de hadtörténeti szempontból mindenképpen hasznos és új információkat szolgáltat. Az oszmánok fergeteges rohamát és kegyetlen szokásait a kor neves hadtudósainak (Montecuccoli, Marsigli stb.) művei alapján is megismerhetjük. A francia jelentés írója mindezt érzékletesen mutatja be a szerencsétlenül járt nassau-i ezred példáján. A keresztény haderő központi birodalmi csapatainak részleges összeomlása után került sor a francia csapatok mozgósítására és bevetésére. Az ötletet a szöveg szerint Ligneville (sic!) gróf adta Montecuccoli főparancsnoknak. Itt valószínűleg Philippe-Emmanuel de Ligniville (1611–1664) grófról,³⁵ IV. Károly lotharingiai herceg hadvezéréről lehet szó, aki a csata után részletes beszámolót készített, és nem sokkal később Bécsben meghalt.³⁶

A francia ellentámadás több lépésben zajlott: először Nagyfalut (Mogersdorf) foglalták el, majd a folyóhurok szélén elterülő erdősáv következett. A meglepetésszerű támadás és a feltűnő létszámkülönbség leplezése szempontjából fontos erdősáv katonai jelentőség-

³² Perjés 1981. 136–138. o.

³³ *Guy-Auguste de Rohan-Chabot: Abrégé des Commentaires de M. de Folard sur l'Histoire de Polybe.* Paris, 1754. 428–429. o.

³⁴ *Zsuzsa Barbarics-Hermanik: Türkenbilder und Türkengedächtnis in Graz und in der Steiermark. Katalog zu einer Ausstellung aus Anlass des Jubiläums „40 Jahre Südosteuropäische Geschichte an der Karl-Franzens-Universität Graz”, Universitätsbibliothek – 10. Juni – 31. Oktober 2010.* Graz, 2010. 27–29. o.

³⁵ Philippe-Emmanuel de Ligniville gróf életére lásd: *François-Henri Turpin: Histoire ou éloge historique de Philippe-Emmanuel, comte de Ligniville.* Paris, 1777. ; *Léon Germain: Philippe-Emmanuel comte de Ligniville. Renseignements bibliographiques,* Nancy, 1884.

³⁶ *Stéphane Gaber: Et Charles V arrêta la marche des Turcs... Un Lorrain sauveur de l'Occident chrétien.* Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1986. 29. o.

gére már Négyesi Lajos terepkutatásai is felhívták a figyelmet.³⁷ Ezt követően elkeseredett küzdelem alakult ki, amely végül megállította az ellenség előrenyomulását, és védekezésre kényszerítette a hídfőállásban összezsúfolódtott tömeget. Ekkor került sor a döntő rohamra, amelyet a törökök többsoros sáncrendszere sem volt képes megállítani. Perjés Géza számításai szerint a folyóhurokban a törökök összesen több mint két kilométeres 8–10 lépcsős árokrendszert hoztak létre.³⁸ E védelmi vonal minőségére vonatkozólag igen hasznos a francia szerző adatközlése, amely szerint „elég különös sáncolási módszerük volt, miszerint minden egyes katona egy kútszerű mélyedést ásott, és nem volt még elég idejük arra, hogy a támadás ellen megfelelően kialakítsák azokat...” Mindezek alapján jobban megérthető az a döntés, hogy a három francia zászlóalj és a melléjük rendelt 400 lovast egyenesen a hídfőállás ellen indították. A szembeötlő létszámkülönbséget – hasonlóan az erdősávhoz – tüzek gyújtásával igyekeztek elrejtetni, illetve ezzel erőt felmutatni. Rövid lovassági összecsapás után a gyalogság és a lovasság zárt alakzatban való határozott és bátor fellépése hamarosan kizozdította az ellenséget hevenyészett állásaiból. Ezek után a tömött sorokban kaotikusan lökdösődő ellenség a szabályos alakzatban előrenyomuló franciák számára nem jelentett komoly akadályt, és hamarosan a folyómederbe szorult. A csata ezzel a gyors eseménnyel gyakorlatilag eldőlt, és a francia csapatok tevékenysége a menekülő ellenség mérsárlására korlátozódott. A szöveg írója a győzelem számadatainak ismertetése (elesett török főtisztek, zászmányolt ágyúk stb.) és a vert ellenség lehangoló képének bemutatása mellett összegzésül megállapítja, hogy a nyugati hadviseléssel szemben az oszmánok „nem művelik a hadművészet szabályait, és minden hadműveletet elképesztő arcátlansággal és borzasztó kegyetlenséggel hajtanak végre...”

A szövetségesek veszteségeinek felsorolása során elsősorban a tisztek és önkéntes nemesek hősiességét emelte ki a szerző, aki valószínűleg szintén közéjük tartozott. A már említett Charles-Henri Brulart de Sillery hősies halálát a szemtanú érzékletességével adja vissza. A történet valószínűleg több változatban is terjedt e korban, és még évszázadokkal később is részét képezte a csatához kapcsolódó történeteknek.³⁹ A költő Rainer Maria Rilket talán az ő története is inspirálta, amikor egyik őst megmintázni akaró versében a szentgotthárdi csatában elesett fiatal zászlótartó hősi halálának témáját dolgozta fel.⁴⁰ A szövegi szerzője egyébként a későbbiekben megemlítette, hogy a csata végére az „összes kornétás harcképtelen állapotba került”. A neves önkéntesek sorában említést érdemel két, később fényes karriert befutott nemesifjú neve. Az egyikük Lotharingiai Károly lovag – a későbbi Lotharingiai V. Károly herceg –, akinek személye szorosan összefonódik a kora újkori Magyar Királyság történetével, elsősorban a Buda visszavétele (1686) és Magyarország török hódoltság alóli visszavívásában játszott császári fővezéri szerepe miatt. Noha a neves lotharingiai hercegi címet viselte, soha nem uralkodott saját hazájában, s méltán nevezték a „hercegség nélküli herceg”-nek. Lotharingiai Károly szentgotthárdi csatában tanúsított hősies helytállásáról több forrás is megemlékezik.⁴¹

³⁷ Négyesi 1998. 1. sz. 40–57. o.

³⁸ Perjés 1981. 158–160. o.

³⁹ Lásd a 15. jegyzetet. Vö. *Clément Plomteux*: Encyclopédie méthodique. Histoire supplément, Paris, 1804. 78. o.

⁴⁰ *Barota Mária*: R. M. Rilke kornétása a szentgotthárdi csatában. In: *Tóth – Zágórhidi* 2004. 139–149. o.

⁴¹ *Jean de Labruno*: La vie de Charles V, duc de Lorraine et de Bar et généralissime des troupes impériales. Amsterdam, 1691. 138–144. o.; *Mémoires du marquis de Beauvau, pour servir à l'histoire de Charles V neveu de Charles IV, duc de Lorraine et de Bar*. Cologne, 1689. 253–254. o.

A fiatal herceg életében nagy jelentőségű volt ez az ütközet és a Montecuccolival való találkozás. A későbbiekben a modern hadtudomány e neves képviselőjének számos kéziratát őrizte, és amikor 1685-ben Conti herceg és La Roche-sur-Yon hercege XIV. Lajos engedélye nélkül Magyarországra jöttek a török ellen harcolni, Lotharingiai Károly a Napkirály unokatestvérének ajándékozta Montecuccoli két híres kéziratát.⁴² Conti herceg a kéziratot lefordíttatta franciára, és az ebből készült könyv lett a neves itáliai hadvezér gondolatainak legjelentősebb európai közvetítője. A szövegben szereplő másik neves személy François de Neufville, Villeroy herceg volt, a későbbi Villeroy marsall.⁴³

Noha a szöveg számos helyen következetesen lebecsüli az oszmán hadsereg harcértékét, a sereg elvonulását szinte csodálattal mutatja be. A leírás csúcspontját a nagyvezír vonulása képezi. A keleti hadúr pompás öltözetben, díszes lovon, testőrök, szolgák és zenészek hadával együtt szinte győzelmi menetben távozott a vesztes ütközetrel szemben fekvő táborából. A Rába mentén Pápa felé vonuló hatalmas hadsereg részei sajátos módon kommunikáltak egymással: puskapor égetésével adtak jeleket. A szerző megállapítása szerint a szövetségesek igen komoly ellátási problémákkal küszködtek. Részben ezzel magyarázható, hogy a keresztény hadsereg miért nem igyekezett kihasználni az augusztus 1-jei győzelmét, és miért is sietett még előnytelen feltételek mellett is békét kötni a császári diplomácia. A francia kontingens parancsnoka, Coligny gróf már említett augusztus 14-i levele is alátámasztja e tényt.⁴⁴

A szöveg utolsó része egy másik érdekes epizód részleteit osztja meg az olvasóval. A franciák által zsákmányul ejtett török zászlók Párizsba juttatásának körülményeit ismerhetjük meg belőle anekdota-szerűen elbeszélve. A hírvivő Du Clot Destouches kincstárnok személyére vonatkozólag nincsenek információink. Alacsony származására történik utalás a szövegben is, ami a valószínűleg nemesi származású szövegíró részéről alig leplezett rosszállást váltott ki. A történet jól rámutat a hírek korabeli terjedésének nehézségeire – mivel először a keresztény sereg vereségéről érkezett hír Párizsba –, és megerősíti ama közmondás igazságát is, amely szerint a rossz hír szárnyakon jár... A Szentgotthárdnál zsákmányolt török zászlók nemcsak győzelmi trófeaként, hanem az uralkodó hatalmi reprezentációjának részeként is fontos szerepet játszottak a francia fővárosban. Fennmaradt egy korabeli verses röplap is a török zászlók felvonultatásának tiszteletére, amely bizonyára nagy esemény lehetett Párizsban. Sajnos ez idáig nem találtam erre vonatkozó ikonográfiai emléket.⁴⁵ Létezik viszont egy metszet a párizsi Bibliothèque Nationale de France művészeti gyűjteményében, amely az észak-afrikai kalózok elleni hadjáratban Beaufort herceg által zsákmányolt zászlók bemutatását ábrázolja, ahogyan azokat 1664. október

⁴² Tóth Ferenc: Les Mémoires de Raimondo Montecuccoli. *Cahiers Saint-Simon*, n° 40. (2012) 77. o.

⁴³ Lásd Fadi El Hage: Histoire des maréchaux de France à l'époque moderne. Nouveau Monde, Paris, 2012. Vö. Michael Hochedlinger: Die Gefangenschaft des François de Neufville, Herzog von Villeroy, Marschall von Frankreich in Graz 1702. *Blätter für Heimatkunde* 68. Jahrgang, Heft 4, Graz, 1994. 122–138. o.

⁴⁴ Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Bécs, Ausztria) Alte Feldakten 1664 – Karton 163 (Türkenkrieg VIII) fol. 713–714.

⁴⁵ Les drapeaux des Turcs envoyez au Roy, ou les adventures de Cleandre. E. Redouté, Paris 1664. (BNF: YE- 2607, elektronikus változata: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5602566j>)

21-én ünnepélyes menetben a párizsi Notre-Dame-hoz vitték.⁴⁶ A metszet alapján hasonló felvonulást képzelhetünk el a szentgotthárdi török zászlók esetében is.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a mellékletben közölt források újabb érdekes adalékokkal gazdagíthatják az 1664. évi magyarországi hadjárat francia segélycsapatainak történetét. Egyrészt a két szöveg számos olyan katonai megfigyelést tartalmaz, amelyek segítségével pontosabban értékelhető a szentgotthárdi csata és az azt megelőző napok hadműveleteinek története. A francia szemtanúk – igaz, gyakran túlzásoktól sem mentes – hiteles információkat közölnek, és igyekeznek objektív módon bemutatni az ütközet jelentőségét. Valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy a francia segélycsapatok döntő szerepet játszottak a csata kimenetelében. A kora újkor történetének ritka pillanata volt ez a hadjárat, amikor a francia–Habsburg küzdelmek korábbi és későbbi gyakorlatától eltérően, a franciák az oszmánok ellen fordították a fegyvereiket. Az esemény háttérében két nagy jelentőségű jelenség állt: egyrészt a francia külpolitika kontinuitása, másrészt pedig a francia hadsereg átalakulása és reformfolyamata. XIV. Lajos egyéni uralmának kezdetén még ragaszkodott Mazarin bíboros törökellenes külpolitikai elveihez, és „törökverő” hírnevének öregbítésével igyekezett rokonszenvet éleszteni a keresztény európai közvéleményben nagyhatalmi politikája iránt. A hadsereg irányítása terén sokkal kevésbé figyelhető meg kontinuitás. Az 1661-es fordulatot kihasználva, a francia király azonnal hozzálátott egy ütőképes és minden tekintetben a személyes politikájának megfelelő hadsereg létrehozásának. Egyik első intézkedése volt a gyalogsági ezredek mindenható főparancsnoki tisztjének (*colonel général*) megszüntetése, és hozzálátott a hadseregben uralkodó átláthatatlan feudalisztikus szokásjogok felszámolásának. Ennek megfelelően több királyi rendelettel sikerült elérnie, hogy – legalábbis elvi szinten – a hadseregében az ezredek és kompániák, valamint a bennük szolgáló tisztek egységes hierarchia és szolgálati előmeneteli rendszer alapján tevékenykedtek. E folyamat legfontosabb állomása az az 1664. július 22-i – vagyis a szentgotthárdi csata előtt csupán egy héttel korábban kelt – rendelet volt, amely a kapitányi és főhadnagyi rangok általános rendszerét szabályozta.⁴⁷ Ha a rendszer nem is küszöbölte ki a legtöbb rendellenességet – gondoljunk a vizsgált szövegekben is tapasztalható különféle ezredek közötti feszültségekre –, a nagyhatalmú hadvezérek ideje örökre lejárt. A francia királyi hadsereg a hajdani Fronde időszakának széthúzó és erőskezü hadvezéreinek játékszeréből a királyi hatalom legszilárdabb támaszává vált. Le Tellier,⁴⁸ majd fia Louvois⁴⁹ és nem utolsósorban Chamlay márkijé⁵⁰ reformjainak köszönhetően, a Napkirály uralkodása során folyamatosan egy olyan óriási, kiválóan szervezett és központosított hadigépezet jött létre, amelyet az uralkodó versailles-i dolgozószobájából irányíthatott. A „kabinetháború” természetesen sokkal később alakult ki, de már az 1664-es magyarországi hadjárat idején megfigyelhetőek voltak e folyamat első eredményei. A francia csapatok a királyt éltetve fegyelmezetten küzdöttek, a hadvezérek (Coligny, La Feuillade) szerepe elmosódott a király kultuszának árnyékában.

⁴⁶ Les drapeaux pris sur les Turcs par Mr. le D. de Beaufort envoie au Roy et portez à Nostre Dame de Paris le XXI octobre, s. I. n. d. (BNF: RESERVE QB- 201 (47) -FOL, elektronikus változata: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=IFN-8404800&I=1&M=chemindefer>)

⁴⁷ Drévilion 2005. 52. o.

⁴⁸ Michel Le Tellier (1603–1685), 1643-tól XIV. Lajos hadügyminisztere.

⁴⁹ François Michel Le Tellier, Louvois márkija (1641–1691), XIV. Lajos hadügyminisztere.

⁵⁰ Jules-Louis Bolé de Chamlay (1650–1719), francia államférfi és katonai tanácsadó.

A francia egységek határozott fejlettebb taktikai és logisztikai szervezethez képest tették tanúságot annak ellenére, hogy hazájuktól igen távol harcoltak. Ha elfogadjuk azt a vélelményt, hogy az 1664-es magyarországi hadjáratba XIV. Lajos presztízsből és erődemonstráció céljából küldött csapatokat, ezt a célt részben sikerült elérnie, hiszen a távoli Rába parton a törökök felett aratott győzelem nagy hatással volt a francia közvéleményre is.⁵¹ Ennek ellenére a hadjárat katonai eredményeiből nem tudott külpolitikai tőkét kovácsolni a Habsburg–Bourbon ellentétek későbbi rendezése szempontjából.⁵²

A szövegeket legjobb tudomásom szerint magyar fordításban eddig még nem adta ki senki. A francia szöveg magyarra fordítása során elsősorban a szövegek érthetőséget igyekeztem szem előtt tartani, és az archaikus fordulatokat is megpróbáltam modern, közérthető módon visszaadni.

FORRÁSOK

1.

Jelentés a török sereg vereségéről a Rábán való átkelés során.

Kelt a szentgotthárdi táborban 1664. augusztus 4-én.

(Bibliothèque de l’Arsenal, série MS 5426 Recueil de pièces manuscrites tome XVII pp. 395–400.)

Csapataink csak a múlt hónap 28-án egyesültek Szentgotthárdnál, ahol igencsak meggyűlt a bajuk azzal a tízezer tatárral, akik a La Feuillade gróf úr által vezetett gyalogságunkat kívánták meglepni, amely a Coligny úrral lévő egész lovasságunkhoz és a Holac⁵³ gróf úr csapataihoz akartak csatlakozni, hogy megakadályozzák a törökök behatolását, illetve a Lappincs folyón való átkelését. Lovasság nélkül, igen nehéz terepen La Feuillade úr végül hat vagy hét nap menetelés után sikeresen elérte a birodalmi csalogsági csapatokat. Szentgotthárd előtt táboroztak és La Feuillade úr megtudván, hogy mi is a nyomában járunk és csatlakozni kívánunk hozzá, mind a 14, Gassion úr által vezényelt kompániánkkal, megüzente a tatár csapatok hadmozdulatainak irányát és a legbiztonságosabb útvonalat, amelynek segítségével megmentettük a lovasságunkat és málháinkat, amelyek biztosan elvesztettünk, vagy elhagytunk volna, amint azt megállapítottuk. Végül sikeresen egyesültünk velük Szentgotthárdnál, ahol ő táborozott a Spar úr vezénylete alatt álló birodalmi gyalogsági csapatokkal együtt, és e két nagy gyalogságból álló hadtestet ketten kommandírozták. Elképzelheti mekkora örömmel fogadtak minket, amikor meglátták, hogy szerencsésen megérkeztünk, és megnyugodtak, mivel azt hallották, hogy a nyolcvanezer fős török sereg egyenesen ellenük jön, mivel nem tudtak átkelni a Lappincson, amelyet Montecuccoli, Holac és Coligny urak tizennyolcezer lovassal erősen tartottak és ellenálltak. A francia lovasság szinte csodát művelt. St.

⁵¹ A XVIII. század elején még a népszerű író, Robert Challe (1659–1721) is megemlékezik róla *Illustres Françaises* című regényében: „Monsieur de Lancy, lui et moi allâmes en Hongrie. L’envie que j’avois de trouver la mort, me fit passer pour un déterminé ; on donna à une valeur surnaturelle des actions qui n’étoient dues qu’à mon désespoir. Nous y vîmes la défaite des Turcs au passage du Raab. J’y acquis assez de réputation, si j’y avais été sensible ; mais ne cherchant qu’à périr, et la paix de l’Empereur et du Turc étant faite, je passai en Portugal où la guerre étoit allumée contre l’Espagne.” *Robert Challe: Les Illustres Françaises. Livre de Poche, Paris, 1996. 493. o.*

⁵² *Cénat* 2010. 90. o.

⁵³ Wolfgang Julius von Hohenlohe-Neuenstein (1622–1698), német hadvezér a Rajnai Szövetség haderejének vezére.

Aignan lovagot megölték, Chateaufeur úr, Saux gróf úr, Trimblay úr és még sokan mások megsebesültek. Olyan jól ellenálltak az átkelőeknek, hogy végül nem tudtak átjönni a túlpartra. Gondolom részletesen is hallani fog még erről.

Mialatt, a gyalogságunk Szentgotthárd előtt táborozott, Spar és La Feuillade urak megtudták, hogy a törökök egy másik helyen akarnak átkelni, és átvitették a málháikat, majd az egész gyalogságuk reggel nyolcra Szentgotthárdra, és a török hadsereg a folyómentén harcra készen állásokat épített ki Szentgotthárd alatt. A harcállásuk kétmérföldnyi hosszú és egymérföldnyi mélységű volt. Másnap, 30-án, teljes erejükkel megpróbálták átkelni a folyón a táborhelyünkkel szemben, de csak ágyúzásra került sor. A következő napon, a hónap utolsó napján, egész éjjeli menetelés után letáboroztak a Rába folyó partján, Szentgotthárd felett, [hiányzó rész – T. F.] mellett. A seregünk folyamatosan követte őket, és megakadályozta az átkelésüket. Végül, elhatározták, hogy augusztus 1-jén átkelnek és kierőszakolják az átkelést. A seregünk az egész éjjeli menet után, reggel 6-kor érte el a törökökét. A császár serege a jobbszárnyon foglalt helyet, a szövetséges csapatok a balszárnyon, ahol mi a balszélen voltunk, Szentgotthárd közelében, a Rába és a Lapincs folyók között.

Ugyanaznap, augusztus 1-jén, a törökök felállítottak három, 13 ágyúból álló üteget a Rába folyó partján, hogy megakadályozzák Holac és Bádeni németjeinek a folyópart megerősítésére és az átkelés megakadályozására irányuló tevékenységét. Az egész délelőtt ágyúzással és csatározással telt el, de a folyóparton álló németek nem tudták megakadályozni, hogy a török gyalogság és lovasság átkeljen és elfoglalja a folyópartot. Oly mértékben hagyták neki ezt, hogy mintegy 8–10 ezer harcos átjutott és rögtön elsáncolta magát. A helyet védő badeni csapatok nem álltak ellen, és az egész seregben rémületet keltenek. Az igazság az, Uram, hogy már elveszettnek hitték magukat, és bizonyára így is történt volna a franciák segítségével nélkülük. Majd a többi jelentés alapján is megtudhatja, hogy ez, mint egy égből hulló csapás mentette meg a sereget.

La Feuillade úr a közelben tartózkodott, és látta, hogy a császár csapatai megtörnek, és hogy minden elvész, ha nem állunk ellen a törököknek, akik egy óra alatt akár harmincezer katonát is átküldhettek volna a folyón, és azonmód a seregeink között lévő faluban állást építhettek volna. Ezt látván, La Feuillade úr értesítette Montecuccolit és Holac grófot, hogy a németek megfutamodása után nincs más megoldás, mint hogy a franciákat kellett bevetni mindenképpen. Annyira sikerült meggyőznie őket a helyzet válságos voltáról, hogy mindenben igazat adtak neki és a tanácsai szerint cselekedtek.

Ekkor elővezették a gyalogságunkat: az Epagny ezred ment elől, és igyekezett megnyugtatni a német ezredek, amelyek nehezen szánták rá magukat a harcra. Ilyenténképpen La Feuillade úr kénytelen volt elővezetni a Turenne és Grancey ezredet is, valamint a támogatásukra a La Ferté ezredet is. Ezután három francia lovassvadront is bevetettek: a Beauvoisy, Richan és Bissy svadronokat. Miután La Feuillade gróf kiadatta a parancsokat, azonnal jelzett a harcosoknak. Ekkor levette a kalapját és így szólt hozzájuk: Uraim, gondoljanak arra, hogy 300 mérföldre vagyunk az országunktól. Nézzenek ezekre a törökök által levágott német fejekre, és mutassuk meg, hogy méltóak vagyunk a francia névre. Szolgáljuk a királyunkat bátran és erősen. Végezetül feldobta a kalapját és így kiáltott: Éljen XIV. Lajos! Ezt követően minden francia így tett. A Lajos szó új bátorsággal töltötte el őket, és megsokszorozta harci kedvüket. Hatalmas örömmel egyenesen a törökökre zúdultak. Az Epagny, Turenne, Grancey és La Ferté svadron harcrendben vonulva, apró léptekben és alakzatban közelítette meg a törökök sáncait, akiket hét-nyolcezer lovas is támogatott. Némi ellenállás után, a törökök a támadók elszántságát látva, hamarosan meghátráltak. Eközben La Feuillade gróf úr lassan, de biztosan üldözte őket a három zászlóalj és a svadronok élén, hogy nehogy a számbeli fölényben lévő török lovasság bekerítse. Olyan ügyesen és határozottan üldözte, hogy hamarosan a folyóba szorította őket, ahol legtöbben vagy belefulladtak, vagy megölték őket. Három basa esett el a harcban, és több mint hétezer legyilkolt vagy vízbefulladt törököt számláltak, illetve nagyszámú lovat sikerült zsákmányolni. Végezetül az összecsapás olyan jól sikerült, hogy az ellenségnek arra sem jutott ideje, hogy elvigye a folyóparton felállított ágyúit. Ezután La Feuillade úr katonákat küldött át a folyó túloldalára, hogy az ágyúkat beszögezzék és a folyóba tegyék. Az ágyúkat felfordította és a partra fektette, mivel nem tudtuk azokat a harc utáni nagy esőzések miatt a mi oldalunkra áthozni.

Az igazat megvallva, ez egyike volt a néhány éve kivívt legszébb győzelmeinknek, és talán nem is nagyon lesz alkalmunk ilyen szép diadalt aratni. Ebben a szegény németországi seregben hangosan állítják, hogy a franciák és La Feuillade gróf úr mentették meg a Birodalmat, mivel az ütközet igen nagy jelentőségű volt. Több mint kétezer levágott német fej maradt a csatatéren, de a franciák sem mutattak több kíméletet az ellenséggel szemben. A hadseregük színe-java itt volt, köztük a legbátrabb harcosaik. Miután három basát megöltünk, nem sok híja volt, hogy a többi fűbe nem harapott. A nagyvezír megfojtatott nyolc főemberüket, akik megfutamodtak a harcban, és volt, akit saját kezűleg ölt meg. Viszont a franciák fejét nehezebben lehetett levágni, mint a németekét.

A hadseregük hatalmas, mintegy 80–100 ezer főre rúg a katonáik száma. Van még velük 25 ezer tatár is, akik csak lándzsával és nyíllal harcolnak. Amikor a seregük harcba indul, olyan harci üvöltésbe kezdenek, hogy a föld beléremeg. Ugyanakkor, hiába mondják azt, hogy a törökök nem hátrálnak meg soha, most mégis megtették.

Azt gondolom, hogy ez a hadjárat nagyon nehéz lesz még nekünk, mivel különös emberekkel vagyunk itt. Az egész gyalogság rendezetlenül vonul, és közben úgy hullanak, mint a legyek. Az újdonsült csapatok semmit sem érnek: a fáradtságot nem bírják, de a harcban sem jeleskednek. Csak Waldeck úr csapatait dicsérték, mégis ők is megfutamodtak.

A törökök serege most hagyja el a táborát. Nem tudjuk, hogy melyik úton mennek tovább, de biztosnak látszik, hogy Kanizsa irányába vonulnak.

Valamennyi önkéntesünk csodákra volt képes. Bouillon herceg, Sully herceg és Crussol gróf mindkét ütközetben bátor vitéz módjára viselkedett. Mouchy márki, az auvergne-i ezred ezredese a gyalogsági harcokban elesett. Richard és Du Plessis urakat szintén megölték. Villeroi úr, Rochefort és Canaples úr, St. Eloy gróf, St. Etienne és Montilier úr, valamint az utóbbi főhadnagya megsebesült. Jól tudom, hogy már elmondták Önnek mindezeket részletesen is, jómagam csak olyat írtam, amit saját szememmel láttam és saját kezemmel tapintottam (A.)

A Szentgotthárd melletti Rába menti táborból, Magyarországon 1664. augusztus 3-án

Már jelentettem Önnek a gyalogságunk és az Itáliából érkező lovasságunk csatlakozását a császár seregéhez, és egyúttal azt is, hogy a lovasságunkat elkülönítve bevetették a Körmendnél lévő hídon átkelni szándékozó törökök ellen. Némelyikük július 27-én át is kelt. Kétszer támadtak, először az erdőnél, utána pedig az őrség helyénél, de a 26 lovaskompániánk mindannyiszor visszaverte a támadást, ezután az ellenség táborát bontott, és a folyó mentén haladt tovább. Mi követjük őket, és hamarosan elértük a gyalogságunkat és a lovasságunk maradékát is, akik szerencsésen átkeltek a folyón. Szentgotthárdnál a folyó két ágra szakad, amitől feljebb több gázlón át csaknem mindenütt át lehet kelni rajta. A törökök a folyó egyik partján táboroztak, mi pedig követve őket, a másikon egy fél ágyúlovásnyire tőlük. E hó elsején megtámadták a bádeni örgróf csapatai által védett részt, ahonnan őket öldökölve egy erdőig űzték, és ezáltal elfoglaltak egy síkságot, ahol több mint nyolcezen gyűltek össze. Miután a terület az uralmuk alá került, a franciák segítségét kérték, akik azonnal odavonultak. Az ott lévő La Feuillade úr azt javasolta, hogy támadják meg őket három zászlóalj gyalogsággal – nevezetesen az egyik az Epagny és Grancey ezredből állt, a másik kettő a Turenne és a La Ferté ezredéből alakult – és Bissy úr svadronjával, valamint a Bovize (Beauvezé) úr által idevezetett Estrades svadronnal. Átkeltünk az erdőn, és az ellenség láttára harcrendbe álltunk, és hamarosan a folyóig szorítottuk őket, ahol úgy vadásztunk rájuk, mint a kacsákra. Alapos rendet vágunk a soraikban, sok főemberük esett el, a díszes szabályák, dárdák és különféle parancsnoki jelvények alapján. Visszaszereztük a németek által rútul elhagyott két ágyút, és még kettőt zászmányoltunk az ellenségtől. A folyóvízből még kihúztunk három vagy négy, korábban parton elhelyezett ágyút. Miután e kis részletet elmeséltem, meg kell, hogy valljam, Asszonyom, hogy ez a győzelem egy isteni közbenjárás eredménye volt, és hogy Franciaország soha nem szerzett oly nagy elismerést, mint e csatában, ahol La Feuillade, Bissy és Bovize (Beauvezé) parancsnok urak dicsőséggel álltak helyt. A Bisy svadron olyan vitézül küzdött, hogy szinte minden tisztje megsebesült a harcban. Richard csodálatosan küzdött és elesett, Canaples úr és St. Jean úr, valamint a főhadnagya és őrmestere is megsebesültek, a kornétása alól pedig kilőtték a lovát. Huszonkét további lovas esett

el, sebesült meg, vagy veszítette el a lovát. Az önkéntesek közül a vitézül küzdő Villeroy márki karján sebesült meg egy nyíllövésztől. Sénecey márki szerencsésebb volt, a bivalybőr megmentette a lovát egy nyíllövésztől, és így csak csekély sérülést szenvedett. Most jól van, és a nagy fáradtság ellenére minden tőle telhetőt megtett. Canaples úr nagy megtiszteltetésben részesített: kiemelt a svadronomból és rám bízta a kompániája vezetését. Ettől függetlenül nem veszítettem szem elől a márki urat, akire büszke lehet Ön, Asszonyom és az egész családja. Kívánom neki, hogy legyen olyan erős teste, mint amilyen a szíve. Ebben a svadronban sebesült meg az arcán Rochefort úr egy muskétalövésztől. Montellier úr és az összes tisztje szintén muskétalövést kapott, és ezért kénytelen volt megkérni Champelon urat, aki Lesdiguières urékkal együtt jött ide, hogy vegye át a kompániája parancsnokságát. Saut gróf úr a sebesülése ellenére továbbra is a svadronban szolgál. Bouillon úrék nem sebesültek meg. Ez volt a legbátrabb és legszebb hadített, amit valaha is láttunk. Canaples, Villeroy, Rochefort és Sery gróf urak tegnap elindultak Bécsbe, hogy ott kezeltessék a sebesüléseiket. Nem tudok részletesen beszámolni az összes halotról és sebesültről. Siley úr fiát megölték, ő volt az a kicsi, aki a Turenne-ezredben zászlótartóként szolgált, és aki beletekerete magát a zászlóba. Canaples úr török üstdobjaira én vigyázok. Az ellenség még mindig a helyén tartózkodik, de a táborát egy kissé szorosabbra húzta össze. Úgy tűnik, hogy készülnek valamire. Ha olyanok lennének, mint a mi csapataink, akkor nem kellene félnünk tőlük, de elég különös emberekkel van dolgunk. A béarni jól szolgálta a gazdáját, hordta a fegyvereit, amit nyolc órán át viselnie kellett. Nagyon nehéz próbaidő volt. A lotharingiai lovag és Coalin lovag a svadronunkból nem sérültek meg. (A)

1664. augusztus 6-án

Az ellenség két napig ismét menetelt ugyanazon az úton, amin jöttek, emiatt mi is átkeltünk a Lappincson, amely a Rábába folyik. Jelenleg e folyó mögött, Szentgotthárd és Körmend között vagyunk. Az esőzés megnövelte a víz szintjét, és csekély a valószínűsége, hogy a törökök ismét át akarnának kelni rajta. Azok a törökök, akik megadták magukat, és a foglyok is azt állítják, hogy Kanizsa felé vonulnak vissza. Több mint négyezer embert és tizenkét ágyút veszítettek, amiket a gyalogságunk a folyómederbe húzott öt kivételével, ezeket áthozták és a zászlóaljuk élére állították. Csak a piemonti ezred nem zsákmányolt semmit, és nagyon dühösek voltak, hogy őket nem indították rohamra. A Rába mentén haladunk a Szigetköz felőli oldalon. E szép nap után, az önkénteseink kezdenek már a visszatérésre gondolni, ha az ellenség is hazavonul. A márki úr nem az első távozók között lesz, de nem fogja az utolsókat sem megvárni. E küzdelemben La Feuillade úr elnyerte mindenki elismerését és rokonszenvét. A.

Az első Coligny gróftól származó hírt egy nemes hozta július 30-án, az első napon, amikor a franciák megütköztek a törökökkel. Ebben az állt, hogy a törökök elkergették a folyó átkelőhelyét őrző németeket, és elraboltak tőlük néhány előre helyezett ágyút is. A császári szolgálatban harcoló bádeni őrgróf Coligny úrhoz ment, és azt mondta neki, hogy minden elveszett, ha a franciák nem szorítják vissza a törököket. Erre ő három francia svadront és három zászlóaljat indított meg, amelyek amint a törökök közelébe értek, olyan erőteljesen rohanták meg őket, hogy e hitetlenek meghátráltak, és a németektől elvett ágyút hátrahagyva visszavonultak. Miután ez megtörtént, a franciákat visszavonták, és a németek ismét elfoglalták a franciák által a törököktől megtisztított állásaikat. Erre a törökök gyorsan ismét támadni kezdtek, és a németek másodszor is megfutamodtak, és megint a franciák segítségét kellett kérni, és visszafordítani a csapataikat erre a helyszínre. Ismét legyőzték a törököket, kiverték őket állásaikból és a folyón túl kergették őket. A franciák itt kétszáz zászlót és harminc török főemberek által hordott díszes botot zsákmányoltak. Meg kell jegyeznünk, hogy a folyón a janicsárok keltek át. Azt hiszem, hogy a franciák öt-hatezer embert öltek meg, és hogy Plessis-Billièrre márki és Mouchy úr, Noilles asszony fivére is elesett a harcban. Villeroy márki a karján sérült meg egy nyíllövésztől, Canaples és Rochefort urak szintén megsebesültek. Sénecey márkit a pánccélján érte nyíllövés, és egy másik nyíllövés pedig a bivalybőrön keresztül sebesítette meg a lovát. Troisvilles gróf túl van az életveszélyen.

2.

*Az 1664. évi magyarországi utazás
(Service Historique de la Défense, série I M 56 II pp. 1–41.)*

Az oszmán hadaktól szorongatott császár a keresztény uralkodókhoz – köztük a [francia – T. F.] királyhoz is – fordult segítségért, melyet Ófelsége meg is adott számára, négyezer fő gyalogos és tíz brigadéros vagy ezredes által vezényelt svadronba szervezett negyven kompánia lovascsapat formájában. A gyalogságot a Piemont, Epagny, Turaine, Laferte és Grancey ezredek alkották, s az mindösszesen negyven kompániát tett ki négy zászlóaljban. A király valamennyi svadron számára a parancsnokoknak írt pecsétes levélben határozta meg a zászlójuk színét. Ófelsége megparancsolta a csapataival együtt utazó előkelő önkéntesek mindenikének, hogy válasszanak maguknak egy svadront, amelyben azontúl szolgálni fognak. Ezzel azt kívánta elérni, hogy az önkéntesek csak olyan helyzetekben kockáztassák magukat, amelyekben a svadronjukkal együtt tartózkodnak, azzal együtt táborozva, vonulva és harcolva, és amelyektől csak a parancsnok engedélyével távozhattak. Mindezt annak ellenére is betartották, hogy az önkéntesek között a királyság legelőkelőbb tagjai is helyet foglaltak.

Valamennyi, Ófelsége által a császárnak nyújtott csapatot még az év májusában kiválasztották és elindították a Rajnán irányába, miközben a sereg egy része Itáliában vonult, a Créquy herceget, Ófelsége római nagykövétét ért sérelem megtorlása céljából. Mivel a pápa már sejtette, hogy mi a látogatásuk célja, és miután azok Párma, Mantova és Modena hercegségeibe értek, ezek seregei rögtön a szomszédos pápai állam területére léptek, mire Ószentsége rögtön megtalálta annak módját, hogy a királyt békére engesztelje, amelyet a pisai szerződéssel 1664. április havában azonnalmód meg is pecsételtek. Miután a király felmérte, hogy az Itáliában tartózkodó csapatai jóval előbbre jártak, mint a többiek, arra a döntésre jutott, hogy onnan indítja tovább őket az itáliai tartományokban meghatározott útvonalon. Az erre a háborúra kiválasztott gyalogság menetben haladt Franciaországból, majd később az Ófelsége által eltervezett módon a Dunán vízi úton, Donnaver-ben hajóra szállt és Ausztriáig hajózott, majd Bécs közelében szállt partra. Mivel az Itáliában állomásozó lovasságnak csak huszonhat kornétása volt, Ófelsége Németországon keresztül, a bajorországi útvonalon még tizennégyet küldött utána, hogy így a Császárnak ígért teljes negyven főt kiállíthassa. A király Coligny királyi helytartót nevezte ki a csapatai parancsnokának, amelyeknek csatlakozniuk kellett a Haulac gróf által vezetett szövetséges seregekhez.

Bellefont márki helytartó, a tél beállta előtt elindítandó itáliai csapatok parancsnoka Ófelségétől parancsot kapott, hogy vegye át a neki szánt főudvarnoki posztot, amely Vervins márki halálával megüresedett, és a helyére Bissy gróf brigadérost nevezte ki azzal a parancsral, hogy a nevezett csapatokat vezesse Magyarországra, és csatlakozzon Coligny grófhhoz a stájerországi Dráva folyó mentén található Marburgban, ahová a király csapatainak gyülekező helyét kijelölték a regensburgi birodalmi gyűlésen. A csapatok elindultak Németországon és Itálián keresztül, de a németországi útvonalon haladók utazásának részleteivel nem untatnám az olvasót. Az Itálián keresztül vonulók ezen év májusában hagyták el téli állomáshelyüket, hogy a Pó folyón Viadagnánál átkelve, a mantovai herceg területeihez tartozó városnál belépjenek a Velencei Köztársaság területére, majd azon keresztül mintegy húsz napig Est, Padoüe [Padova], Treviso [Treviso], Friuli síkság, Spiramberg [Spilimbergo] és Lapontebac [Pontebba] helységek érintésével haladjanak. A köztársaság területén végezetül ezen utóbbi helységben szálltak meg, amelynek egy része már a császár örökös tartományaihoz tartozik Karintiában, míg a másik része a velencei területen fekszik, és a kettőt egy kis folyó választja el egymástól. A folyón egy hídon lehet átkelni, melyen a császár, illetve Velence címerével ellátott sorompó van. E helyen fogadták a császár megbízottai a király csapatait, és itt bűcsizték el a velenceiek csapataitól, akik igen elégedetten és csodálattal távoztak, látván, hogy ezek a pompás alakulatok milyen fegyelmezetten viselkedtek.

A huszonhat kompániából álló királyi sereg a karintiai és krajnai tartományok felől, Szlavónia érintésével érkezett meg Stájerországba, majd az első ottani városban, a Dráva menti Klemfurban szállt meg, és onnan néhány napi menet után ért el Marburgba, a kijelölt gyülekező helyre, amely a Dráva folyó partján helyezkedik el. A szállást egyrészt a városban, másrészt pedig a folyó túlsó partján

elhelyezkedő horvátországi falvakban foglalták el a csapatok, mivel Stájerország határát is e folyó jelöli ki.

A király Ausztria felől érkező csapatai nem haladtak ilyen gyorsan, és csak három héttel az itáliai csapatok megérkezése után csatlakoztak hozzájuk. A huszonhat kornétás nem vesztegette idejét Marburgban, hiszen szükség volt a lovak megerősítésére és a német minta szerinti felszerelés beszerzésére, amelyre a tiszteknek nagy szükségük volt, mivel mindezzel senki sem törődött akkor, amikor őket a pápa elleni itáliai hadjáratra elküldték.

A gyalogság Coligny gróffal együtt érkezett, és velük jött az önkéntesek egy része is, megelőzve a Franciaországból érkező lovasságot. Egy Raquelsbourg [Radkersburg] melletti kis horvát Mura vidéki faluban találkozott azzal a huszonhat kompániával, amelyeket Bissy gróf vezetett ideig, majd azután együtt haladtak tovább másnap 22-én, a tőlük két mérföldre táborozó császári sereghöz.

Itt értesült Montecuccoli gróf, a keresztény sereg fővezére, hogy a török sereg át akart kelni a Rába folyón, hogy elérje a Szigetközt. Ez arra készítette Montecuccoli tábornokot, hogy az egész lovasságot, a horvátokat és a dragonosokat, összesen mintegy 12–15 ezer lovast a folyó túloldalára vezényelje át, hogy így akadályozza meg az ellenség átkelését. Ennek megfelelően július 24-én pirkadatkor gyorsan el is indult a sereggel. A menet hosszú és nehéz volt, a sereg utóvédje csak másnap érkezett meg a táborba. Kis pihenés után a csapatok átkeltek a Rábán, egy részük a szentgotthárdi hídon, a maradék pedig az egy mérföldre lejjebb található másik hídon keresztül. Ezután az egész lovasság egy vonalban táborozott, és várta az ellenség híreit, amelyről eddig csak az előrenyomulásukat kísérő gyűjtogatásai füstje alapján tájékozódhattak. A füst pedig minden irányban látható volt, bármerre fordult az ember, nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy merre járnak. Végül is a területet és az átkelőhelyeket jól ismerő Montecuccoli tábornok úgy döntött, hogy elfoglalja a körmendi átkelőt, amely egy felvonóhíddal ellátott fahíd volt, s ahhoz csatoltan egy négy pilléres, fából készült városkapu is állt. A kapuhoz két ágyú is tartozott, amelyek 26-án kezdtek el tüzelni az ellenségre, miközben a sereg már vonult, hogy ezen a helyen felálljon, néhány magyar paraszt is megjelent a felvonóhíd felőli kapunál és Lanson kapitány is odaért a lovasaival. A török előőrs szintén ott termett, és szokásához híven, igyekezett megfélemlíteni a lakosságot, hogy a Rába folyón való átkelést előkészítse. A nevezett Lanson úr harcállásba rendezte a katonáit a folyó partján, amelynek vízállása az előző éjszakai és az aznapi bőséges esők következtében jelentősen megemelkedett. Ott csatározásba kezdett, mialatt a sereg előőrsét alkotó francia lovasság is megérkezett, de végül az áradás – az álló nap ömlő esővel egyetemben – a két harcoló felet arra készítette, hogy visszavonuljon a táborába.

A törökök tábora egy dombon helyezkedett el, mintegy ágyúlovénsnyire a miénktől. A kettő között egyenlő távolságra helyezkedett el a Rába folyó. A császári lovasság a jobbszárnyon foglalt helyet, míg a francia lovasság a balszárnyon. A nap végén áttekintették azokat az őrhelyeket és partszakaszokat, ahol az ellenség átkelhetett és megtámadhatta a keresztény csapatokat. Az éjszaka rendkívül nyugodtan telt el, és másnap, 27-én a jó idő is visszatért. Az ellenséges táborban nem történt semmi egészen a délelőtti tizenegy órai támadásig, amikor is látni lehetett, ahogyan a támadók tömege megindult a domboldalon lefelé a táborukat részben eltakaró fenyesven keresztül. Mindenki éppen ebédelt, amikor az ellenséges sereg megérkezett, és a már említett kapuágyúk megszólaltak. Rögtön lóra szálltak, de nem elég gyorsan, mivel addigra már a törökök a felvonóhíd láncába kapaszkodtak, és a híd másik felén már számos helyen kítűzték zászlóikat. Ekkor a közelben tartózkodó Coligny gróf az őrséggel és néhány tiszttel és önkéntessel, akik vele ebédeltek, megindult a hídroz. Menet közben olyan sikeresen nyitottak tüzet az ellenségre, hogy az hamarosan a híd mögött mintegy húszlépcsényire található szétszórt szalmakötegek mögé menekült. Itt esett el Château neuf Sainteran, Coligny gróf hadsegédje. A maradék ellenséges erők a Rába vonalán lefelé vonultak addig a helyig, amelyet a Sr. de la Chau [?] Montauban kapitány parancsnoksága alatt álló francia lovasság őrzött. A kapitány nagyon vitézül végezte dolgát, hasonlóan ahhoz a főhadnagyhhoz, aki a harminc lovasból álló parti őrség élén állt, amelyen az ellenség megpróbált időről-időre átkelni, de mindig heves tüzzel fogadták. Az előző napi nagy esőzés miatt a folyó vize annyira felduzzadt, hogy az összes gázlót elmosta, az ellenség pedig nem tudott megbirkózni az erős árral és a heves tüzzel, ami minden egyes átkelési kísérletét fogadta.

Ezalatt az egész lovasság kedvező harcállásba helyezkedett, hogy szembeszálljon a magát megmakacsoló ellenséggel, amit az meg is próbált többször is. Eközben a túlparton elhelyezkedő janicsárok folyamatosan lőtték a Bissy gróf parancsnoksága alatt Itáliából érkezett huszonhat kompániát, amelyek a balszárnyat védtek, miközben a császári lovasság a jobbszárnyon helyezkedett el.

A janicsárok heves tüzelése sem volt képes kimozdítani a helyéről a francia lovasságot, amely egyedül állt ellen az ellenséges támadásoknak. Bissy gróf leszállított hatszáz lovas, és sorban felállította őket a karabélyaikkal az ellenséggel szemben, a folyóparton lévő kis úton. A különbség óriási volt a janicsárok muskétáinak és a lovasok karabélyainak tüzeje között, nem beszélve a törökök számbeli fölényéről. Ennek ellenére sikerült visszaverni a janicsárokat a folyópart mögé, ahol a lovasságuk földet is eltakaró tömege gyülekezett. Mivel vasárnap volt, mindannyian pompázatosan kiöltöztek. A mentőjük kínai tafotából készült, a lovaikat majdnem mindannyian aranyozott brokáttakaróval fedték be, és a lószerszámaikat aranyozott ezüstlemezekkel és karikákkal díszítették, amelyek a napfényben varázslatosan csillogtak.

A csatározás kezdett mindkét fél részéről alábbhagyni, és az ellenséges erők lassan megindultak a táboruk felé. Sokkal nyugodtabban vonultak, mint a támadáskor, amikor a zuhatagként lefelé zúduló tömegben Allah! Allah! kiáltásaikat három mérföldre is hallani lehetett. E tapasztalatok alapján a csapataink megértették, hogy ez az elretentő harcmódor nem igazán borzalmasabb a miénknél, hiszen csak el kellett érni, hogy a katonáink ne remegjenek meg tőle. Az a páni félelem sem fogja el őket, mint amelyet a német csapatoknál a szablys üvöltöző és győzelemittas törökök pusztá látványa kivált, amelyre Szentgotthárdnál még e hét péntekén sor került, amint arról majd később szólni fogok. St. Aignan lovag elesett a csatározás során.

Ez a nap végül is szerencsésen végződött a francia nemzet fiai számára, akik már évszázadok óta nem ütköztek az oszmán hadsereggel. Amint már említettem, csak a Bissy gróf által Itáliából hozott huszonhat kompánia vett részt az összecsapásban, mivel Coligny gróf nem akart egy pillanatot sem elvesztegetni a csapatainak bevárására. A francia gyalogság a császáriakkal és a sereg máháival együtt követett minket egészen a szintén e folyó partján elhelyezkedő Szentgotthárdnál lévő táborig. Mindez nagyon nehéz és veszélyes menet volt, mivel az ellenség – látva, hogy Körmendnél nem tud átkelni a folyón – szintén a folyásiránnyal szemben vonult a nevezett Szentgotthárd helységen túlra, ahol a Lappincs folyó torkolatán túli, kevésbé széles szakaszon akart átkelni. Kis híján a francia és német gyalogság is a törökök kezébe került, akik szerencsére e napon félmérföldnyivel lejjebb táboroztak Szentgotthárdtól. Mivel a törököknek nincsenek előreküldött különítményeik és felderítőik – megpillantva őket rögtön az egész hadsereget látni – így nem tudtak a gyalogságunkról sem, amely Lafeuillade gróf parancsnoksága alatt a Montecuccoli tábornok által hátrahagyott német főtisztekkel együtt szerencsésen megérkezett e napon a nevezett Szentgotthárdra. Valamennyien hozzáálltak, hogy elsáncolják magukat és felkészüljenek az ellenség támadásaival szembeni védekezésre, míg nem a lovasság utol nem érte őket e hó 29-én, mivel a 28-i körmendi csatározás másnapján az ellenség már Szentgotthárd felé vonult. Montecuccoli tábornok ugyanazon az úton haladt vissza Körmendről, amelyen érkezett, és amely igen nehezen volt járható a vízmósások, erdők és az állandó esőzések hatására megduzzadt kis folyók miatt. Aznap csak a császári lovasságot hozta magával, másnap 29-én Haulac és Coligny grófok a szövetségesek hadtestével vonultak, amelyben csak a franciák és a mainzi választó csekély számú lovassága vettek részt. Ezen a napon könnyebben haladtak és estére meg is érkeztek a Szentgotthárd mellett található táborba, ahová Montecuccoli tábornok már reggel megérkezett. Ugyanabban az órában a törökök is elfoglalták a táborhelyüket a keresztényekkel szemben, a két tábor csak a Rába folyó választotta el egymástól. A francia és német gyalogságnak nem volt ellenére az egyesítés, ugyanakkor mielőtt tovább folytatnám az elbeszélést, el kellene mesélnem, hogy milyen veszélyek leselkedtek arra a tizennégy francia lovassági kornétásra, akik Gassion brigadéros és lovassági ezredes vezetésével érkeztek meg a sereghez.

A stájerországi rossz hegyi utak, illetve a felszerelés hiányosságai miatt, a nevezett tizennégy kornétás nem tudta elérni a sereget olyan gyorsan, mint ahogyan azt remélték. A Mura folyó menti Raquelbourban kapták kézhez Coligny gróf levelét, amelyben megparancsolta nekik, hogy csatlakozzanak a Rába folyó mellett állomásozó sereghez. Robert úr, a királyi seregek bírósági intendánsa a sereg távozása után néhány napra még az említett Raquelbourban maradt. Innen a tizennégy kornétás kíséretében haladt tovább, és vitt magával a király parancsára előkészített mindféle gyógy-

szert és egyéb, az Ófelsége csapatainak ellátására és fenntartásához szükséges szereket, amelyekkel egy kórházat, illetve a betegek és sebesültek ápolására leginkább alkalmas városokat és falvakat igyekezett felszerelni a hadjárat során.

A Gassion parancsnoksága alatt álló tizennégy kompánia elindult Raquelbourgból a hadsereg nyomában. Szentgotthárdtól három vagy négy mérföldre észlelték, hogy körös-körül a vidék lánokban állt, noha mindenütt erdők övezték.

Ekkor a lovasságot vezető Gassion kinevezte Foucault svalziszér kapitányt egy ötven lovasból álló különítmény élére, hogy közelítse meg Szentgotthárdot, fogjon nyelvet az ellenségtől. Végül ezt nem tudta megtenni, mert itt találta elsáncolva a teljes német és francia gyalogságot, akik igyekeztek elkerülni a veszélyt, ami egyébként menet közben is leselkedett rájuk. A szintén ezen az úton haladó tizennégy kornétásra is ugyanolyan veszély várt, ezért Foucault gyorsan visszafordult ötven lovasával, és tájékoztatta az őt türelmetlenül váró Gassion-t: csak az Isten mentheti meg őket attól, hogy a törökök kezére kerüljenek. Mindez annyira valószínű volt, hogy a tatárok már egészen közel kerültek Szentgotthárdhoz, és már minden utat elfoglaltak, amikor Foucault visszatért.

Ugyanakkor a Gassion vezénylete alá tartozó tizennégy lovaskompánia parancsnokai – mind tapasztalt francia tisztiek – arra az elhatározásra jutottak, hogy a málhát hátrahagyva szorosan egymás mellett haladnak a Szentgotthárdra vezető legrövidebb úton, és megtámadnak bárkit, akivel találkoznak. Ez a módszer végül kiválóan bevált, mivel a törökök általában nem távolodnak el éjszaka a táboruktól. Így a tizennégy kompánia az ellenséges hadsereg balszárnyától mintegy ágyúfövésnyre vonult el, anélkül hogy a legkisebb zajt is keltette volna.

E két-három szerencsésen végződött kalandot a csapataink jó előjelnek vélték arra vonatkozólag, ami néhány nap múlva várt rájuk, és úgy gondolták, hogy Isten a keresztény sereget, különösen Ófelsége csapatait a védelme alá vette a hitetlenek elleni harcban.

Így hát a mintegy 25–30 ezer fős, több nemzet fiaiból összegyűlt hadsereg egy vonalban táborozott az ellenséggel szemben, és a két tábort csak a Rába folyó választotta el egymástól. A harcállás alapján a császári csapatok mindig a birodalmi és szövetséges csapatok jobboldalán helyezkedtek el, a franciák pedig a balszárnyon voltak.

A keresztény sereg jobbszárnya Szentgotthárd várossal szemben helyezkedett el a Rábába torkolló Lapincs folyó egyik hídjának közelében, a balszárny pedig megközelítőleg az ellenség a keresztény sereget meg nem haladó frontvonalának jobbszárnyával szemben ért véget. Az ellenség szabálytalanul helyezkedett el a dombon és a völgyben, helyenként pedig félmérföldre is hátranyúlta az állásai. A két tábor közelsége miatt jól kivehetők voltak a törökök különféle, szebbnél szebb sátrai, amelyek a táborba érkezésük után egy szempillantás alatt nőttek ki a földből, és az embert egy Párizsnál is nagyobb város látványával gyönyörködtették.

Amikor beesteledett, a keresztény táborban a szokásos Ave Maria imádságot mondtuk, amit megtoldottunk a király éltetésével is. Mindez a mi seregünkben elég hangosnak tűnt, de semmi volt ahhoz képest, ahogyan a törökök szinte ugyanabban az órában elkezdték az imádságukat. Amikor pedig Allah nevét kiáltották, az olyan erőteljesen, messze hatóan és hosszasan zengett, hogy a keresztény táboron egy pillanatra a megdöbbenés lett úrrá, hogy milyen nagy hatalommal is kell majd megküzdenie.

Másnap, folyó hó 30-án a mindkét részről megszólaló tüzéség ébresztette a két tábor. A lovasság parancsnok kapott, hogy gyűjtsön vesszőket a leginkább veszélyeztetett csapatok védelmére szolgáló gabion sáncok építéséhez. Az egész nap ágyúzással telt, amely során csak néhány szerencsétlen áldozat esett el vagy sebesült meg, köztük nem volt egy kiválóság sem.

Másnap, 31-én a törökök már napkelte előtt nagy zajt csaptak a táborukban, ami alapján arra lehetett következtetni, hogy hamarosan elindulnak. Pirkadatkor erről megbizonyosodván, a keresztény sereg is útnak indult: a Lapincs folyón a Szentgotthárdhoz közel eső hídon átkelve a Rába mentén követte az ellenséges sereget, akik Szentgotthárdtól mintegy órányi járásra táborozott le. Montecuccoli tábornok szintén letáboroztatta ugyanott a csapatait, a két tábor továbbra is Rába választotta el egymástól. A csapatok ugyanabban a harcállásban helyezkedtek el, mint korábban: a két tábor délre teljesen felépült, és a két sereg a nap hátralévő részét a lehetőségeik felderítésére fordította. A törökök még aznap este ágyúkat állítottak fel azon partszakaszra, ahol a folyó egy kanyarulatot alkotott. A keresztény seregnek is voltak ágyúi, de a hadianyag-ellátás olyan nehézségekbe ütközött, hogy a negyven ágyúból, amelyek igen hasznosak lettek volna a folyóátkelés

megakadályozására, lőpor és ágyúgolyók hiányában csak négy hitvány üteg volt használható. Ezek a Nassau-i gróf állásai mellett helyezkedtek el, éppen ott, ahol az ellenség a támadást elhatározta.

Montecuccoli tábornok, miután kiadta az utasításokat, megvizsgálta a tábor állásait és a folyó átkelőit, ahonnan az ellenséges támadás várható volt. Az este folyamán megparancsolta, hogy a csapatok legyenek harcra kész állapotban, annak megfelelően, hogy a törökök két lehetséges irányban fognak másnap elindulni. Egyrészt elindulhatnak a Mura menti Raquelbourg felé, hogy azt megostromolják, másrészt pedig a folyón átkelvéen megtámadhatják a keresztény sereget, amely a Rába medrének e szakaszán elég egyszerűnek tűnt. Ugyanakkor az isteni gondviselésnek köszönhetően a folyó hatalmasra duzzadt. Montecuccoli tábornok a harckészültségi parancshoz még egy győzelmi előjelnek számító jelszót is hozzátett: Sancta Maria Victoria.

Másnap, augusztus elsején, már égtünk a türelmetlenségtől, hogy megtudjuk az ellenség szándékát. Alig jött fel a nap, máris látni lehetett a keresztény táborból, hogy a törökök nagy számban vonulnak le a domboldalról és masíroznak a Rába partja felé a síkságon, hogy harcállást foglaljanak el, és megkíséreljék az átkelést azon a helyen, ahol előző nap próbálkoztak, és ahová 14 ágyúüteget építettek ki. E helyet Nassau grófja védte egy kétezer fős német gyalogsági ezred élén. Őt a badeni örgróf is támogatta, aki a hadrendnek megfelelően szintén ott táborozott. A császári csapatok a jobboldalon, a Haulac gróf által vezetett szövetséges csapatok pedig a balszárnyon helyezkedtek el.

A török támadás tizenegy óra tájban indult meg olyan hevességgel, ami e barbár nemzet fiaitól megszokott volt. Az áttörés helyét védő németek sorai már régóta szétzilálódtak, és amint a törökök megjelentek előttük, csak nagyon gyenge ellenállást tanúsítottak. Az átkelt ellenség nem túl nagy számban támadta Nassau gróf ezredét, de az mégis visszavonult a folyópartról egy erdő irányába és a tábor felé. Az ezred nem tudott elég gyorsan visszavonulni, így a törökök mind egy szálig kardélre hányták őket. A kétezer katonából egy sem tudta elkerülni a sorsát: mindegyiküknek levágták a fejét. Mivel a törökök délután öt óráig a helyzet urai voltak, elég idejük maradt arra, hogy befejezzék ezt – az általuk a harcokban mindig gondosan elvégzett – műveletet, amiért cserébe levágtott fejenként egy dukátot kaptak jutalmul.

De az oszmánok orcátlansága nem ismert határt: nyomultak előre a folyón a már említett helyen folyamatosan átkelő, egyre növekvő tömegük támogatásával. Meg sem álltak egészen a tábor előtt harcrendbe állt birodalmi csapatok hadtestéig, akik, mint már mondtam, a tábort védték. E csapatok az ellenség első rohamára vagy inkább rettentő kiáltozására feladták az ellenállást. A helyzet úgy alakult, hogy a törökök a császári és szövetséges csapatok közé kerülve, már győzelmet arattak a keresztény sereg java felett, és a védőket miszlikbe vágva uralták a Rábán való átkelőhelyet is.

A fővezér Montecuccoli, látva, hogy csapatainak egyharmada megfutamodott vagy harc nélkül vereséget szenvedett, nagyon elbizonytalonodott. De egy isteni szikra és Ligneville gróf tanácsa, miszerint a sereg balszárnyán lévő francia csapatokat vesse be, akiket lelkes és minden lehetséges alkalommal kihasználva a többi nemzet fiai közül kitűnni vágyó katonáknak ismert. Erre Montecuccoli tábornok tüstént a király csapatait vezető Coligny grófhoz küldetett, és kérte, hogy azonnal küldjön három zászlóaljat és három lovassvadront, lehetőleg a balszárny jobboldali részéből, hogy a segítség minél gyorsabban érkezzon a birodalmi csapatok által okozott zűrzavar helyreállítására.

E parancsot azonnal végre is hajtották. A három zászlóalj – nevezetesen az egyik a d’Espagny és Grancey ezredeből, a másik kettő a Turenne és La Ferté ezredeből állt – La Feuillade gróf vezetésével alatt megindult a Bissy, Beauvezet és Masanne lovassvadronnal együtt egyenesen a birodalmi csapatok által elhagyott helyre. Itt először a falut foglalták el, amely a tábor a Rábától elválasztó erdősáv szélén helyezkedett el, és ahonnan a törökök a hátráló birodalmi csapatokat kiverték. A törökök visszavonultak az erdőn át, és eközben a folyón átkelt harcosokkal egyesülve csapatokat alkottak az erdősáv és a folyó közötti elég széles síkságon. Onnan újabb erőkkel igyekeztek támadni minket az erdő szélén lévő réten, mire mi a gyalogság egy részét és két svadron lovaszt állítottunk fel ellenük. Erre a törökök még hangosabb kiáltozásba kezdtek. Néhány pillanat múlva az ágakon keresztül megpillantottuk a minket fenyegető turbánokat és szabályakat, ahogyan nagy büszkén haladtak előre. Ám sem a zajtól, sem a furcsa arcoktól nem rettent meg senki, az embereink határozott sortűzzel fogadták őket. Ahogy kijöttek az erdőből rögtön megtámadták őket, időt sem hagyva nekik arra, hogy felismerjék az általuk megtámadott csapatok gyengeségeit. Mindez olyan jól sikerült, hogy a támadókat nagy veszteséggel visszaszorítottuk az erdőbe és on-

nan az erdőn túli síkságra, ahol a csapataik zöme és a támogatásukra érkező erők gyülekeztek. Valahányszor visszafordultak támadni, minden esetben éppoly szabályosan vertük vissza őket, mint az első alkalommal. Itt történt meg, hogy a három roham során Sault gróf, Rochefort és Villeroy Canaples, valamint Saint Esteve márkí megsebesültek.

Az ellenség belefáradt abba, hogy semmiféle előnyt nem képes elérni, és csak a vereségeket halmozza. Kezdett ráébredni, hogy másfajta harcosokkal van dolga, mint általában, és hogy az egész seregét át kell hoznia, azt estig hadtestté alakítania, hogy minket megtámadhasson. A terv végrehajtása érdekében elkezdte elsáncolni magát a saját módszerük alapján a folyóparton, amely, mint már szoltam róla, egy hurkot alkotott. Az erdősáv és a partszakasz közötti síkságon éppen annyi hely maradt, hogy három zászlóalj elférhetett.

Eközben az ellenség részéről eddig alig háborgatott keresztény jobbszárny, amely harcedzett császári csapatokból állt, és ahol Montecuccoli tábornok személyesen is jelen volt, elkezdett terepet rendezni, igyekezvén kiaknázni azokat az előnyöket, amelyeket a táborhoz közeli vízmóság nyújtott. Taligny gróf a balszárnyon szintén hasonló munkálatokat tervezett, ám jól tudta, hogy hacsak valami rendkívüli hadiszerecsében nem lesz része, nehezen fog majd ellenállni a fenyegető támadásnak.

Ezalatt La Feuillade gróf szilárdan tartotta magát csapataival, vagy jobban mondva a főszereg érdekében feláldozott harcosaival. Mindenesetre ha vereséget szenvedett volna, a főszereg akkor sem sokáig tudta volna magát tartani. Ekkor összehívta a vele együtt lévő főtiszteteket, hogy eldöntsem, hogyan folytassák tovább a küzdelmet. A helyzetet áttekintve, úgy ítélték meg, hogy a hadrendben való támadásra a folyó és az erdő közötti részen csak az a terület felel meg, ahol a törökök elsáncolták magukat. Ama körülmény, hogy elég különös sáncolási módszerük volt, miszerint minden egyes katona egy kútszerű mélyedést ásott, és nem volt még elég idejük arra, hogy a támadás ellen megfelelően kialakítsák azokat, nagyon fontos szerepet játszott a támadás eldöntésében.

A francia csapatok imént említett harcrendje, amelyet egész Európa csodált, annál inkább figyelemreméltó és vakmerő volt, hogy 400 lovassal és 1500, három zászlóaljra osztott gyalogossal támadtak meg egy 12 000 fős, a harcmezőn hat órája diadalmas sereget, amelyet egy 80 000 fős hadsereg az e célra épített hídon folyamatosan átkelő hadereje támogatott.

Ugyanakkor, mivel a háborúban a rendkívüli veszélyhelyzetekben jó döntéseket kell hozni, e kis csapat élén álló vezér elég okos és vitéz is volt ehhez. Ennek megfelelően ki is adta a parancsot, hogy az Espagny, Turenne és La Ferté ezredekéből alkotott három zászlóalj vonuljon az ellenség-gel szemben a falu melletti fűzeseken át, és gyűjtsen nagy tüzeket, hogy az ellenség ne láthassa, vannak-e mögöttük támogató erők. Jobbra tőlünk az erdősáv szintén eltakarta a csapataink gyengeségét. A gyalogságot a Bissy és Massane lovasszadronok támogatták, a Bauvezet svadront pedig a falutól balra, a folyópartra rendelték annak megakadályozására, hogy elvágják a csapatainkat. Ezután pedig az „Éljen XIV. Lajos” kiáltásra megindult az élen álló gyalogság a már említett sáncok megtámadására. Mivel a menet nem haladt megfelelően, a lovasságot is bevetették, ugyanis a támadás során nem szabad gyengének mutatkozni, különösen ez alkalommal. Bissy gróf svadronja haladéktalanul előre nyomult a Turenne és La Ferté zászlóaljak között, és azonnal az élre tört. Az Estrade és Lanson vezette Massane svadron követte, és a két svadron együtt tört az ellenségre, amely a tökéletlen sáncokat védte. Az ellenség az első lövések leadása után hamarosan kiszorult a sáncokból, és a folyóparton lévő nádasba rohant. Ezt a túlparton elhelyezkedő 14 ágyú és 2000 elsáncolt janicsára tüzereje védte, ahol a csapatainknak mindenképpen át kellett haladniuk ahhoz, hogy az ellenség tüzéréhez elérhessenek.

Itt volt igazán szükség az elszántságra, mivel csapataink gyakorlatilag becsukott szemmel haladtak, hogy ne vegyenek tudomást a rájuk leselkedő veszedelemről. Bissy gróf a sáncon való átkelést követően megálljt parancsolt, hogy összeszedje és rendezze a svadronját és bevárja a gyorsan közeledő gyalogságot La Feuillade gróffal az élén. A véletlen úgy hozta, hogy a lovasság pihenője éppen azon a helyen esett, ahol a kétezer katona teste feküdt, a kivető és a törökök a csataterén mind lefejeztek. E nemzet fia igencsak gyakran élnek ezzel a furcsa szokással, amit az ezért járó jutalom magyaráz, mint már mondtam. A lovasságunk megvetéssel taposta őket, és minden igyekezetével a megtámadott szörnyeteg legyőzéséért és elpusztításáért küzdött.

Az ellenség nem tudta, mi lehetett e kis megtorpanás oka, és úgy gondolta, hogy tőle ijedtek meg a csapataink. Hogy még biztosabb legyen benne, előreküldött a két svadron megtámadására

öt-hatszáz lovas, kiket mi egyszerűen „csahosoknak” neveztünk. Hamarosan nyílzáport zúdítottak ránk, és hozzá hangosan üvöltöztek. Erre mi anélkül, hogy megváltoztattuk volna állásainkat, jól irányzott karabélylővésekkel válaszoltunk az első sorból. De mivel ez az állás sokkal inkább ki volt téve a túlparton elhelyezkedő 14 ágyú és 2000 janicsár tűzerejének, mint a velünk szemben álló ellenségnek, így elkezdtünk előrenyomulni szorosan egymás mellett, és lassan neki az ellenség főerejének. Eközben szóltak a dobok, üstdobok és trombiták, hogy még nagyobb büszkeség töltson el minket. Ekkor mintha az ellenség egy kicsit megtört volna, alábbhagyott a kiáltozás, amely ezidáig velőt rázó volt. Egyre csak mentünk feléjük addig, amíg a közelükbe érve az első sorok leadták sortüzeiket, amitől ők sokkal jobban féltek, mint mi az ő lövéseiktől vagy nyilaiktól.

Még el sem kezdődött a közelharc, de az ellenség első sorai már teljesen megzavarodtak. Mivel nem volt a soraik között távolság, meg sem tudtak fordulni a meneküléshez. Ezáltal a hátráló első, második, harmadik, negyedik és ötödik sor az utánuk jövőket fellökte, ami ezen a helyen annyit tett, hogy beletaszították őket mind a folyóba. Mivel mindannyian kapkodtak, a túlerejük nem használt semmit, mert nem volt arra helyük, hogy alakzatba álljanak, és a legbátrabbakat is elragadta a rémület heve.

Ebből az átkelt nagy ellenséges hadtestből, amelyet három basa és a janicsáraga vezetett, senki sem tudott elmenekülni: vagy a harcban esett el, vagy a folyóban lelte halálát, minék a vízszintje nagyon megemelkedett, mégis szinte száraz lábbal lehetett járni ezen az ezer lépés hosszan hőmpölygő ember- és lótömegben. A gyalogságunk nem mulasztott el sortüzeiket leadni azokra a fantomszerű alakokra, akik még életjelet mutattak. Egyesek nádszálakba kapaszkodtak, mások felemelt kezükkel Krisztus után kiáltottak, így remélve keresztényi könyörületet. A lovasok és gyalogosok egyaránt felbőszültek a társaik halálán, és midőn a törökök nyeregtáskáiban megtalálták azok levágott fejeit és füleit, a bosszúvágyuk annyira feleledt, hogy nem kegyelmeztek senkinek, holott e mézslárlás helyett igencsak szép váltságdíjat zsebelhetek volna be.

A nagyvezír a folyó másik oldalán annyira megrémült, hogy seregével együtt fejvesztve menekült vissza a domb tetején található táborába, amely a csata helyétől mintegy ágyúlövésnyi távolságra helyezkedett el. Félelmében még a 14 ágyút is otthagya. Azokat másnap átvitték a túlpartra, miután még aznap este az ellenség számára szállíthatatlanná tették őket, hiszen nem lehetett tudni, hogy az nem tér-e vissza értük. A Rába túloldalán lévő réten álló hatalmas sereg többet meg sem próbált a folyóparthoz közelíteni. Pedig az nagy segítség lehetett volna a vereséget szenvedett csapataik számára, amelyek a megjelenésükkel és a miénknél erősebb tűzerejükkel eltávolíthattak volna minket a folyóparttól, és segíthettek volna az övéiknek, akik a vízbe fúltak vagy a csapásaink alatt pusztultak el.

Ez utolsó küzdelem alatt mindkét fél hosszasan és hevesen tüzelt, és az ellenség harci kiáltásai három mérföldnyire is hallatszottak. Montecuccoli tábornok a keresztény hadsereg jobbszárnyán, Haulac gróf és Coligny gróf pedig a balszárnyon nagyon nyugtalanul és türelmetlenül várták a siker biztos hírért, hiszen mindannyian órányi távolságra voltak a harc helyszínétől.

Coligny gróf, az ellenség támadásától tartva nem merte őrizet nélkül hagyni a Szentgotthárd melletti hidat. A támadás meg is történhetett volna, ha valódi katonákkal álltunk volna szemben, akik értenek annyira a hadi mesterséghez, hogy nem vetik be az összes erejüket egy ponton. De minden ilyen összehasonlítás teljesen haszontalan, hiszen ezek az emberek nem művelik a hadművészet szabályait, és minden hadműveletet elképesztő arcátlansággal és borzasztó kegyetlenséggel hajtanak végre. Az olyan csapatokban, melyek az ilyesmire nem szoktak vagy nem elég fegyelmezetten várják e gőgös áradatot, mindez nagy félelmet kelt.

E napon Foucault lovaskapitány állt őrséget a Rába partján, Szentgotthárd közelében a balszárny élén, ahol a király csapatai is elhelyezkedtek, és ő tájékoztatta először a mögötte hadrendben álló Coligny gróftól a sikerről. Amint meglátta a folyón úszó turbánok tömegét, azonnal elmondta a grófnak mindazt, amit a kíséretében lévő tisztekkel együtt fel is derített. Ezután a gróf parancsot adott a csapatainak, hogy gyorsan lovagoljanak a csata helyszínére. Útközben a gróf sok halottat látott, és találkozott sebesültekkel is, akik megosztották vele a csata első híreit.

Montecuccoli tábornok a jobbszárnyról Coligny grófhhoz hasonló érdeklődéstől fűtve érkezett meg. Mindketten nagyon elégedetten nyugtázták az eseményeket, és csak azt sajnálták, hogy nem vettek részt bennük. Mindez jó leckéül szolgál majd más tábornokok számára is arra, hogy soha

nem szabad kétségbe esni, amíg jó csapatok és alkalmas vezérek állnak a rendelkezésükre. Különösen igaz ez akkor, ha Isten ügyéről vagy a nemzet becsületéről van szó.

Este hat-hét óra lehetett, amikor kezdett lecsillapodni a harc, és a délelőtti tizenegy óra óta a túlérővel küzdő kis csapataink is megpihenhettek. Ám az első frissítő egy olyan heves eső volt, hogy alig két óra múlva mindenki térdig járt a vízben. A nagy küzdelem utáni gyors lehűléstől sokan megbetegedtek, sokan pedig csak napok múlva éreztek fájdalmat a csata során szerzett kisebb sérüléseik miatt.

A harcoló gyalogsági csapatok közül leginkább az Espagny zászlóalj szenvedett: több mint hatvan halott vagy sebesült tisztet veszítettek. Amint már említettem, a Grancey zászlóalj a Espagny zászlóaljjal harcolt, a Turenne és Laferté zászlóalj pedig szintén sok embert veszített, de nem annyit mint az első.

Itt kell megemlékeznünk arról a Turenne ezredbeli kis zászlótartóról, aki a Sillery családból származó tizennégy-tizenöt éves korú gyerek volt. Az egyik testvére, Pisieux kapitány ugyanebben az ezredben szolgált. Az ifjú mellé rendelt katonák a közelharc során vagy elestek, vagy más okból eltávolodtak, és ő egymagában az ellenségtől körülvéve, hősiiesen védte magát. Többen hallották is vékony kis hangját, amikor kiabálta: „Hozzám, hozzám! Mentsétek meg a zászlót!” Csak egyetlen katona maradt mellette, s miután legyilkolták a kis zászlótartót, ő magát halottnak tetteve, egy óvatlan pillanatban elragadta a zászlót, amivel a kis zászlótartó korábban magát körbetekerte. A visszatérő csapataink rohamra lehetővé tette, hogy felálljon és a visszaszerzett zászlót felmutassa. Azóta a katonát vitézségéért megdicsérték és bőségesen megjutalmazták. Ez egyébként a legelső támadásaink során történt.

A három csatában részt vevő svadronból Bissy volt a legerencsésebb, mivel az egyetlen olyan tiszt volt, aki megúszta sebesülés vagy halál nélkül. Canaples márki, St. Esteve és Montellier volt az a három ezredes és kapitány, kik vele harcoltak. Canaples márkit, amint már említettem, az első rohamok egyikében egy nyílvessző sebesítette meg, St. Esteve egy kopjától sérült meg súlyosan, Montellier kapitány és St. Jean Champouilloux főhadnagy az utolsó rohamban sebesültek meg, és utóbb meghaltak. Az összes kornétás harcképtelen állapotba került. Bissy gróf mellett csak egy szolgálatra képes tiszt maradt: Liautour főhadnagy St. Esteve ezredes egységéből.

Ez a svadron – akárcsak a többi – négy kompániára osztott kétszáz lovasból állt. Hozzájuk csatlakoztak még a királyság legkiválóbb önkéntesei, akik e napon mindannyian elismerést vívtak ki maguknak érdemeikkel és fegyvelmezőségükkel. Mindenképpen fontos megneveznünk őket, hogy e jelentésben is elnyerjék mindazon általános elismerést, amelyet megérdemeltek.

E híres és bátor önkéntesek listáját Lotharingiai [Károly – T. F.] lovag úrral szeretném kezdeni, aki nem érezte rangon alulinak Bissy gróf egyik svalizsérének karabélyával harcolni, akinek a sebesült kornétás zászlaját adták át. Bouillon herceg és Auvergne grófja alól kiölték a lovat. Sault grófja és Rany márki testvérek közül az első nyílvesszőtől sérült. Villeroy márkit és Foix herceget szintén nyílvessző sebesítette meg. Rochefort márkit egy pisztolylövés érte az arcán. Corderles Gergey és Valin márki, Béthune és Coaslin lovag együtt küzdöttek az első sorban a lovassággal elvegyülve. A második és harmadik sorban pedig a személyükhöz tartozó nemesifjak küzdöttek, akik mind tökéletesen tették a dolgukat.

Miután a dolgok az említettek szerint alakultak, a keresztény és a török sereg egyaránt visszavonult a táborába, és csak a helyszínen harcoló alakulatok maradtak a csatatéren. Innen csak éjfélkor váltották fel őket a saját nemzetükből való csapatok.

A Massane svadron a többihez hasonlóan négy kompániából állt. A Massane, Estrade, Lançon és Ille kompániák kiválóan harcoltak. Massane úr nem vett részt a hadjáratban, ezért a svadron vezetését a fiatal Estrade kapitányra bízta, aki ebben a veszélyes, de nagy lehetőséget kínáló vállalkozásban szeretne volna bizonyítani vitézségét, a bátor és bölcs Lançon kapitány tanácsait követve. Lançon ennek megfelelően a nap folyamán mindenütt kiemelkedően küzdött, miközben a svadron több tisztje és lovasa is elesett vagy megsebesült.

A Beauvezé svadron, amelyről legutoljára ejtek szót, mint már említettem, a folyópart baloldali részén többször is kudarcot vallott a rohamok során. E svadron a Beauvezet, St. Cierge, Richard és Prouville kompániákból állt, amelyek tökéletesen végezték feladataikat a támadások során. Richard úr és a mellette harcoló Duplessis Beliere márki, a csata elején megfutamodó birodalmi csapatok kapitánya, egyaránt elestek az egyik rohamban.

A következő nap főleg azzal telt, hogy az ellenség ágyúit a folyó egyik partjáról átszállítsák a másikra. Montecuccoli tábornok mind a tizennégy ágyút a király csapatainak ajándékozta, ahogyan rengeteg más hadi trófeát is, köztük zászlókat, üstdobokat és mindenféle hangszereket, amelyekkel e barbár nemzet zenészei a csapatait lelkesítették a csata során. A föld tele volt szablyákkal, nyilakkal, tegezekkel, lándzsákkal, kopjákkal, dárdákkal s mindazokkal a fegyverekkel, amelyekkel a törökök bámulatosan tudnak bánni. A csataterén rengeteg ember és ló teteme feküdt, és a folyó is tele volt velük. E látvány a győztesekből biztosan együttérzést váltott volna ki, ha egy más nemzet fiáról lett volna szó.

Szombaton és augusztus 3-án vasárnap az ellenség a sebeit nyalogatta, és a táboruk fölöttébb nyugodtnak tűnt.

A vasárnapról hétfőre virradó éjjel éjfélről hallani lehetett a törökök mindenféle hangszerelemmel keltett zenebonáját, ami arra utalt, hogy másnap elindulnak. Erről végül csak hajnalban győződhetünk meg, amikor láttuk, ahogy megindulnak azon az úton amelynél jöttek. A nap folyamán csak annyit tettek, hogy a táboruk balszárnya átköltözött oda, ahonnan a jobbszárny eltávozott.

A Bissy svadron e napon olyan helyen állt őrt, hogy előőrsei megsejlelhették e roppant nagy hadsereg vonulását. Mintegy puskaelövénnyire vonultak tőlük a folyón túl, és pontosan ki lehetett venni őket a távolban. Talán semmi nem volt olyan szép, mint amikor a nagyvezír elkezdett imígyen vonulni.

Pompázatos öltözetben díszelgett, és a lova is ennek megfelelően aranykarikákkal, aranyozott ezüsttel és drágakövekkel volt díszítve, amelyek több helyen is csillogtak rajta. A turbánja magasabbnak tűnt, mint a többieké, és egy nagy tollforgó volt rajta, amin egy hatalmas karbunkulus drágakő díszelgett. Körülötte több fegyveres szolga helyezkedett el, és jó pár hangszeres zenész és énekes kísérte. A legfurcsább az előtte haladó kongó harang volt, jó néhány pazarul feldíszített lóval. Utána egy nagy csapat lovas következett, amely mintegy ezeröttszáz-ezerhatszáz fős svadront alkotott. Valamennyien gyönyörű öltözetben, a lovak szépen felszerszámozva vonultak. A lovasok kezében egy lándzsa volt, amelynél egy kis sárga vagy citromsárga tafota zászlócska lobogott. Így vonultak vissza a törökök, a magyarok és a keresztény sereg nagy öröme, amely már két hete nem kapott megfelelő ételmezt, és fölöttébb kimerült volt.

E sokadalomban a nagyvezír helye a serege közepén volt. Úgy láttuk, hogy e hatalmas hadsereg vonulására a jelzéseket puskapor égetésével adták meg. Időről időre az előőrtől az utóvédig a füstjelzéseket követve irányították a menetet, amely így haladt a Rába folyó mentén lefelé.

Augusztus hónap 5-én a keresztény hadsereg elkezdte az átkelést a Lapincs folyón, és a csata előtti útvonalán haladt visszafelé, az ellenséges sereg vonulását követve. Am a Lapincs folyón átívelő híd összetört, miután a sereg fele áthaladt, s ez jó egy nappal meghosszabbította a keresztény sereg vonulását. 7-én befejeztük a Lapincson való átkelést. A sereg folytatta útját, még mindig a folyó két partján követve az ellenséget, amely a népes serege nehézkes tömegénél fogva nem nagyon tudott haladni. De mivel a törököket rendkívüli módon bosszantotta, hogy a keresztény sereg csupán látótávolságra volt tőlük, és köztük folyt a Rába, ezért inkább eltávolodtak a folyótól és visszavonultak Pápa felé, amely az első hódoltsági magyar város volt.

Ez idáig nem küldtünk futárt az udvarba, mivel azt gondoltuk, hogy hamarosan újabb alkalom nyílik majd a jó híreink gyarapítására. De amint az ellenség eltávolodott a szemünk elől, Coligny gróf útnak indította Du Clot Destouches urat, a király csapatainak rendkívüli kincstárnokát, hogy vigye meg Ófelségének a győzelem híret, a Montecuccoli tábornok által neki adott zsákmányolt zászlókkal együtt.

Sokan nehezményezték, hogy Coligny gróf egy hivatalnokot választott, hogy az örömhírt a királynak megvigye. Erre jó oka volt, hiszen ezáltal szerette volna még jobban meggyorsítani a csapatai kifizetéséhez szükséges királyi váltóleveleket, hogy a kincstárnokot küldte.

Párizsba megérkezvén, Duclot úr először is szokás szerint Le Tellier hadügyi államtitkárhoz ment, aki éppen elindult Vincennes-be, ahol a király akkortájt tartózkodott. Olyan sebesen rohant utána, hogy a vincennes-i vár bejáratánál utol is érte. Amaz igencsak meglepődött az érkezésén, és nem merte kérdezni a jövetele okát. Tudniillik néhány napja egy kereskedő hírnök érkezett Bécsből Párizsba, aki akkor indult el, amikor a császárhoz egy olyan hír érkezett, hogy a csata elveszett, és az egész keresztény hadsereg vereséget szenvedett, különösen pedig az egyébként nagyon sikeres franciák. A hír közben elterjedt egész Párizsban, és a hírvivő továbbment anélkül, hogy bármiféle

részletet közölt volna a hírrrel kapcsolatban. Az igaz, hogy egy ilyen hírt valóban vittek a császárnak, így az még jobban örült, amikor a Montecuccoli tábornok által küldött hírnök az ellenkező hírrrel megérkezett.

Le Tellier úrnak nem kellett sokat faggatni Du Clot urat, aki inkább örömtől sugárzó arccal, mintsem búskomoran lépett felé. Miután röviden összefoglalta a csata szerencsés kimenetelét, és Ófelsége csapatainak dicsőséges szereplését, rögtön a királyhoz mentek, aki éppen akkor lépett a tanácsterembe.

Du Clot úr kinyitott egy nagy utazóládát, ami a postakocsival érkezett, és amely telis-tele volt a neves napon zsákmányolt zászlókkal. Ezeket bemutatták a királynak oly módon, hogy Le Tellier úr egészen a király szobájának ajtajáig ment, majd belépett az Ófelségének szóló levelekkel, majd rögtön utána hívatta Du Clot urat, aki a postakocsissal együtt belépett, a karjaikban a zászlókkal. A király nagy meglepődöttséggel nyugtázta, maga saját maga a minisztereivel együtt vitte be a zászlókat az anyakirálynőnek bemutatni, aki ekkor éppen a tükrösszobájában tartózkodott. Nézze Madame – mondta neki –, imhol a csapataim által az Ön legnagyobb ellenségein aratott győzelmem jelképei.

Az egész napot azzal töltötték, hogy e neves eseményt leíró jelentéseket olvassák, és az udvarban nagyon sokáig másról nem is esett szó. Az esemény annál dicsőségesebb volt, mivel olyan időszakban zajlott, amikor Európában már néhány éve általános béke volt, roppant nyugalmat hozva a királyságnak, amihez a franciák nem igen voltak hozzászokva.

BIBLIOGRÁFIA

- Bély* 2001. *Lucien Bély*: Histoire des relations internationales en Europe XVIIe – XVIIIe siècles. PUF, Paris, 2001.
- Cénat* 2010. *Jean-Philippe Cénat*: Le roi stratège. Louis XIV et la direction de la guerre 1661–1715. PUR, Rennes, 2010.
- Drévilion* 2005. *Hervé Drévilion*: L'impôt du sang. Le métier des armées sous Louis XIV. Tallandier, Paris, 2005.
- G. Etényi* 2003. *G. Etényi Nóra*: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003.
- Haffemayer* 2010. *Stéphane Haffemayer*: L'affaire des gardes corses et l'opinion publique (20 août 1662 – 12 février 1664). In: *Lucien Bély – Géraud Poumarède (szerk.): L'incident diplomatique XVIe–XVIIIe siècle*. Éd. Pedone, Paris, 2010. 306. o.
- Kosáry* 1946. *Kosáry Domokos*: Français en Hongrie 1664. *Revue d'Histoire Comparé*, 1946. 29–65. o.
- Le Maistre* 2003. *Charles Le Maistre*: Voyage en Allemagne, Hongrie et Italie 1664–1665. Éd. L'Insulaire, Paris, 2003.
- Lynn* 2010. *John A. Lynn*: Les guerres de Louis XIV 1667–1714. Éd. Perrin, Paris, 2010.
- Picaud-Monnerat* 2010. *Sandrine Picaud-Monnerat*: La petite guerre au XVIIIe siècle. Economica, Paris, 2010.
- Mémoires du comte Coligny-Saligny 1841. Mémoires du comte Coligny-Saligny publiés par *M. Mommerque*. Paris, 1841.
- Mémoires de Montecuculi 1740. Mémoires de Montecuculi, généralissime des troupes de l'empereur. Paris, 1740.

- Memoires de Montecuculi 1770. *Memoires de Montecuculi, généralissime des Armées, et Grand-Maître de l'Artillerie de l'Empereur avec les Commentaires de Monsieur le Comte Turpin De Crissé, Maréchal des Camps & Armées du Roi, Inspecteur Général de Cavalerie & de Dragons, des Académies Royales des Sciences & Belles-Lettres de Berlin & de Nancy. Tome III. A Amsterdam et à Leipzig, 1770.*
- Négyesi* 1998. *Négyesi Lajos: Henrik Ottendorf szentgotthárdi csatát ábrázoló metszetének hitelessége a terepen végzett kutatások tükrében. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 1998. 1. sz. 40–57. o.*
- Perjés* 1981. *Perjés Géza: A szentgotthárdi csata. In: Kuntár Lajos – Szabó László (szerk.): Szentgotthárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok. Szombathely, 1981.*
- Tóth Ferenc – Zágórhidi* 2004. *Tóth Ferenc – Zágórhidi Czigány Balázs (szerk.): Háború és béke a XVII. Század második felében. Tanulmányok. Szentgotthárd, 2004.*
- Tóth* 2007. *Tóth Ferenc: Saint-Gotthard 1664. Une bataille européenne. Ed. Lavauzelle, Paris, 2007.*